

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Зоравар Сепу» историко-политический аналитический центр

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

**ՊՍՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 2(27)**

**ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№2(27)**

**HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№2(27)**

ԵՐԵՎԱՆ - 2024

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

**Журнал издается по решению ученого совета историко-политического
анлитического центра «Зоравар Сепу»**

**The journal is published by the decision of the «Zoravar Sepuh» historical and
political analytical center academic council**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան, Աննա Ասատրյան,
Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ
Քեոյան, Եզնիկ արք. Պետրոսյան, Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Հայկ
Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի
Միրզոյան, Վալերի Թունյան, Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ),
Ռաֆիկ Նահապետյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

DOI: <https://doi.org/10.59630/25792644-2024.2.27-3>

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И СВ.ЭЧМИАДЗИН
В 1923 Г.- НАЧ. 1924 Г.**

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Доктор исторических наук, профессор
tounyan@rambler.ru

Ключевые слова - Советская власть, Армянская церковь первопрестол, Эчмиадзин, католикос, политика, духовенство, репрессии, воздействие, антирелигиозная пропаганда. <https://orcid.org/0009-0001-0274-5132>

ВСТУПЛЕНИЕ

Изучение взаимодействия в отношениях между руководством Армянской Апостольской церкви и властями Советской Армении имеет значение для понимания общего и особого в отношениях между политическим и духовным руководством, обуславливая национальное развитие. Хронологические рамки темы охватывают становление Советского управления обществом и надзором над св. Первопрестолом Эчмиадзина в рамках общесоюзного государства за 1923 г.

С созданием Союза Советских Социалистических Республик (СССР) 30 декабря 1922 г. политическая власть стало активно уделять внимание деятельностью Армянской Апостольской церкви. 1 января 1923 г. заведующий чрезвычайным отделом С. Мелик Осипов направил отношение председателю Совнаркома С.Лукашину относительно зарубежной поездки иерарха архиепископа Месропа Мов-

сисяна: "Возвращая при сем заявление католикоса относительно дачи пропуска епископу Месропу, назначенному в Индию, сообщается, что, по мнению Армчека, епископ Мероп, как известный клерикал, а также дашнакский идеолог, известный своими действиями и выступлениями во время империалистической войны и позднее во время дашнакского царствования в Армении, не может быть пропущенным в Индию".¹

Одновременно намечена связь с делом иерарха Мелик-Тангяна: "Епископ Месроп является таким же влиятельным дашнаком, как и тавризмский епископ Мелик-Тангян, деятельность которого достаточно ярко описывается в докладе генконсула ССРА в Тавризе тов. Каракашем. О нем же в Армчека имеется достаточно материалов, подтверждающих его контрре-волюционную деятельность в Тавризе, а по сему Армчека просит принять все зависящие от Вас меры к удалению от поста тавризмского епископа Мелик-Тангяна как человека, который меньше всего занимается духовными делами, а наоборот, является самым активным политическим дашнакским деятелем, являясь как бы вдохновителем в авантюрах, предполагаемых тавризмскими дашнаками".²

В то же время критике подвергся Его Святейшество за подбор кадров: "Отказ со стороны католикоса сместить Мелик-Тангяна более порядочным человеком может рассматриваться только лишь как полное сочувствие католикоса агрессивным действиям Мелик-Тангяна."³

От взора Атрпатаканского иерарха, согласно мартовскому письму в 1923 г., не укрылась проводимая в Республике Армения "строгая антирелигиозная пропаганда, которая приводит к проти-

¹ Материалы к истории Армянской церкви. Архиепископ Нерсес Мелик-Тангян. Сост. С. Бейбудян Ереван, 2020., кн. 23, N 300, с. 326. – На арм яз.

² Там же, с. 327.

³ Там же.

воположным результатам"... Дай Бог, чтобы в конце все завершилось добром."¹

К этому же заключению пришел и католикос Геворг V Суренянц.

ДОЛЖНОСТЬ ЗАМЕСТИТЕЛЯ КАТОЛИКОСА

4 марта 1923 г. Геворг V Суренянц назначил архиепископа Хорена Мурадбекяна своим заместителем и председателем Синода. В кондаке говорилось о связи между этим назначением и желанием улучшить положение Армянской церкви, избавить от всяких опасностей, мучений и преследований "любимой нации". Подчеркивалось, что назначение отражало опытность деятельности Мурадбекяна на ответственных постах и добросовестное выполнение всех поручений, мудрый и дальновидный образ действий и характер.

Более того, с учетом своего возраста католикос завещал после его кончины законным путем избрать Мурадбекяна главой Армянской церкви согласно её канонам и порядку. В этом наставлении учитывались последствия страшной мировой войны, когда многие епархии и церкви были разрушены, и многострадальный армянский народ оказался разбросанным по разным странам. В силу чего Геворг V находил, что на избирательном собрании католикоса должны присутствовать не только епархиальный и депутат от каждой епархии, но и приглашенные депутаты с учетом численности той или иной епархии. Намечена пропорция для этих депутатов: один от 40 тыс. паствы. Соответствующий выбор депутатов должен был обеспечить Синод св. Эчмиадзина.

Выражалась уверенность, что Братство св. Эчмиадзина, проводители епархий, Советы епархий и церковно-приходские попечи-

¹ Письмо М. Дарбиняну от 5.3.1923 г. из Тавриза. - Там же, N 301, с. 327, 328.

тели будут полезными помощниками Мурадбекяна в выполнении его предписаний. Поручалось вести управление в единстве и солидарности, взаимодействии с церковными структурами. Благословлялись деятельность Мурадбекяна, сохранность Армении, нации и св. Церкви.¹

Решение о назначении Хорена Мурадбекяна заместителем католикоса имело непосредственную связь и с его тяжелой болезнью начала 1923 г. Созванный консилиум врачей диагностировал тяжелую форму воспаления легких. Представители Эчмиадзинского братства были поставлены в известность о возможности кончины католикоса.² Об этом осведомленный архиепископ Месроп Тер-Мовсисян в частном письме к известному арменоведу Н. Адонцу отмечал: "Братство на выздоровление его потратило имеющиеся последние деньги". Причинами болезни указывалось перенапряжение сил главы Армянской церкви: "Болезнь католикоса – восьмидесятилетний возраст, ликвидация царского Положения, ряд внутренних и внешних тяжелых причин".³

Следствием указывался кризис в управлении церкви: "Положение церкви стало нетерпимым. Не было Синода, Диваном руководил писец Ар-менак (наверное, помнишь его) и рукой одного шатира".⁴ Требовалось найти выход из кризиса, поскольку, по письменному заключению врачей, даже после выздоровления католикос длительное время не мог бы заниматься делами церковного управления. Выход был найден церковными иерархами: "Совещанием епископов избрали заместителем архиепископа Хорена, а епископов Баграта, Гарегина и Гюта - членами Синода. В присутствии, по мое-

¹ Материалы к истории Армянской церкви..., т. 2, N 78, с. 152, 153.

² НАА, ф. 375, оп. 1, д. 35, л.86.

³ **Оганисян П.** Ценный документ о положении Святого Престола в 1920-ых годах (новонайденное письмо архиепископа Месропа Тер-Мовсисяна профессору Николаю Адонцу) (научное исследование). Эчмиадзин, 2001, N 2-3, с.100.

⁴ Там же, с.101.

му ходатайству, католикос в постели согласился и подписал соответствующий кондак".¹ В результате вопрос созыва церковного съезда вновь был отложен.²

Подход католикоса Геворга V Суренянца и его окружения к будущему своего заместителя и католикоса исходил из наличия определенных прецедентов. Так, 4 июня 1808 г католикос Даниел I Сурмареци направил всеподданнейшее письмо царю Александру I, где указал главу Астраханской епархии Епрема Дзорагехци будущим главой Армянской церкви. Этим он хотел предотвратить внутреннюю борьбу за св. Первопрестол, закрепить торжество своей группировки. Иерарх Епрем Дзорагехци был в числе кандидатов при выборах в Эчмиадзине и являлся духовным пастырем российских армян. 5 сентября 1808 г. Высший Совет санкционировал подход католикоса Даниела, который скончался 9 октября. 30 сентября 1809 г. в С.-Петербурге последовала высочайшая грамота на утверждение иерарха Епрема Дзорагехци в сане католикоса.³

В этом подходе католикоса Геворга V имелись свои особенности. Прежде всего назначение заместителем иерарха Мурадбекяна и последующее избрание католикосом исходили из интересов преодоления последствий геноцида армян и кризисного национального состояния, обеспечения стабильного развития Республики Армения. Несомненно учитывалась и антирелигиозная политика Советской власти, последствиям которой мог противостоять опытный административный церковный деятель как Хорен Мурадбекян.

¹ Там же.

² Там же.

³ **Тунян В.Г.** Католикосат всех армян в 1799-1809 гг. Св. Эчмиадзин, 2022, с.155,157,162.

ПОДХОД ВЛАСТИ К АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ

Проблему отношений с Армянской церковью 2 мая 1923 г. затронул А. Мясникян, являвшийся председателем Наркомсовета Арм. ССР и секретарем Закавказского краевого комитета РКП(б). В тайном циркуляре всем партийным и комсомольским комитетам он затронул вопрос антирелигиозной пропаганды, в силу чего возникли негативные явления, которые надлежало искоренять. В циркуляре он обратил внимание на то, что антирелигиозная пропаганда должна иметь длительный и системный характер, содержать в себе элементы точных знаний. Между тем, в условиях отсутствия соответствующего контроля деятельности партийных и сельских комитетов, антирелигиозная борьба носила формальный характер, становясь бесполезной, превращаясь в захват церковного достояния, насмешательство над духовными служителями и пр.

Мотивацией обращения представлен из ряда вон выходящий случай. Один священник покончил с жизнью за то, что ему обрили бороду. В другом селе крестьяне после митинга закрыли церковь, а на следующий день обратились в комсомольский комитет для получения разрешения на её функционирование. И таких случаев было немало. У местных партийцев возникло мнение о антицерковном настрое крестьян.

Между тем, по словам Мясникяна, этот настрой явился порождением того факта, что упразднение церкви происходило без активного сопротивления священнослужителей и в большинстве случаев с молчаливого согласия крестьянства. В этих условиях, с учетом ухудшения положения крестьянских хозяйств, могли иметь место религиозный фанатизм и усиление антиреволюционной деятельности среди крестьянства, сохранялись предрассудки. Именно против этих явлений призывалось вести антирелигиозную деятельность.

В этом духе должны были действовать партийные и комсомольские комитеты, чтобы у верующих не сложилось впечатление о преследованиях за веру. Предлагалось отбирать церкви лишь после долгой антирелигиозной кампании. Рекомендовалось проявлять осторожность в турецкой среде к их религиозным местам. Предусматривалось ведение антирелигиозной кампании на основе углубленной пропагандистской деятельности. При наличии действенной кампании духовенства вменялось её обратить против церкви. Намечалось все закрытые церкви превращать в очаги культуры, создавая из них читальни и клубы.¹

А. Мясникян окончил духовную епархиальную школу Нового Нахичевана на отлично, закончив её на один год раньше. Затем учился в Лазаревской семинарии в Москве и окончил юридический факультет Московского университета. Как глава АрмССР и один из партийных руководителей ЗСФСР, Мясникян продвигал установку о преимуществах Советской власти.² В то же время он выступал за прагматичную и осторожную политику в отношениях с массами.¹

ПОЛОЖЕНИЕ ДУХОВЕНСТВА

В этом контексте архиепископ Хорен Мурадбекян представил доклад Его Святейшеству о взаимоотношениях с партийными руководителями по ряду актуальных вопросов: 1) открыть все насильно закрытые церкви; 2) вернуть всё имущество церквей, в том числе ковры, шторы и колокола; 3) отдать распоряжение, чтобы исполкомы не мешали ремонту церквей и строений; 4) дать предписание, чтобы районные и сельские исполкомы не грубили, не хамили и не арестовывали священников; 5) допустить добровольные приношения

¹ Материалы к истории Армянской церкви. Сост. С. Бейбудян. Ереван, 1996, N78, с. 151, 152.

² **Арутюнян А.** Александр Мясникян и становление Второй Республики. - <http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENTID=13279>

священникам в пользу монастырей и церквей для их сохранения и обновления; 6) призвать к ответственности некоторых чиновников, согласно представляемому списку, за их грубое поведение; 7) упразднить вмешательство загса во время осуществления духовных треб; 8) представить список всех церквей для обеспечения их сохранности.

Указывались отдельные места закрытия церквей как, например, в Да-ралагязе, но не приводился список отъявленных антицерковников. Об этом говорилось лишь эчмиадзинскому комиссару Варданяну, чтобы не придать поднимаемому вопросу совершенно иной характер.² В ходе проверок состояния церквей всё происходящее, само по себе, всплыло бы наружу.

Обращалось внимание и на то, что грубость к священникам стала мо-ветоном: "Если какой-нибудь духовнослужитель один день, даже на улицах в Ереване, не подвернется грубости, то этот день для него считается исключением".³ Несколько раз в Ереване оскорблениям подвергались епископы Месроп и Гарегин, два раза архимандрит Беник удостоился отъявленной ругани. В такой же ситуации находились другие архимандриты и священники.

При этом Его Святейшеству докладывалось, что красноармейцы и комсомольцы за последнее время стали вести себя более сдержанно, но положение священников в районах и селах не изменилось. Без объяснения причин были арестованы священники села Кешишкенд и Ензичая, стреляли в священника Агавнадзора, а в Даралагязе спустили с коня велико-возрастного священника Нерсеса. Такой же случай имел место со священником Мкртичем в Эчмиадзинском уезде.⁴

¹ Александр Мясникян. - <https://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/79/>

² Материалы к истории Армянской церкви..., кн. 2, N 80, с.155, 156.

³ Там же, с. 156.

⁴ Там же, с. 157.

Подход властей к св. Эчмиадзину представляет доклад руководства политуправления Советской Армении Мелик-Осипова, Мугдуси и Петросяна от 10 августа 1923 г. "Современная деятельность армяно-апостольского духовенства". Лейтмотивом являлась характеристика религии в качестве фимиама для народа: "Религия как таковая и в современности – оружие в руках для буржуазии, которым при содействии "святых представителей" стремится одурманить трудящиеся массы как Востока, так и Запада".¹

Этим тезисом мотивировалось поведение армянского духовенства: "Из этого общего состояния не отстает армяно-апостольское духовенство, которое как в пришлое, так и в настоящем с особенной гордостью продолжает свой старый путь, а именно, сохранять крепкую связь с международным империализмом в лице отдельных национальных партий".²

Указывалось что в канун Первой мировой империалистической войны церковь своими духовно-патриотическими призывами якобы содействовало уничтожению армяно-турецкого населения. На этой посылке делалось заключение об опасности духовенства как враждебного класса для Советской Армении.

Святой Эчмиадзин был представлен "настоящим убежищем и пристанищем" для яда "святых": в Алекполе (Александрополь) – епископ Ашот, в Тавризе – Мелик-Тангян, в Эчмиадзине – епископы Гарегин, Баграт и Месроп и др. Между указанными консервативными епископами в Эчмиадзине велась борьба против реформистского крыла духовенства во главе с архимандритами Беником и Хачиком. Предлагалось усилить раскол и противостояние между группировками. Признавалось наличие дружественных отношений между Эчмиадзином и диаспорой Америки, которая во время болезни като-

¹ Материалы к истории Армянской церкви..., кн. 3, N 127, с. 201.

² Там же.

ликоса оказывала ему содействие в лечении. Отмечались опасные контакты между духовенством и партией "Дашнакцутюн". Положение большинства армянских церквей в Советской Армении признавалось бедственным, на что население не обращало внимания. Указывалось о существовании 850 церквей и 1115 священников. Из них закрытыми оказались 20 церквей в уездах Лори, Алекполе, Даралагязе, Новом Баязете и Ереванском. Фиксировалось отсутствие такого явления в Каракилисе, Зангезуре, Мегри и Эчмиадзине. Сделано обобщение: "Дальнейшее закрытие церквей в Армении приостановлено. Каких-либо эксцессов в Армении при закрытии церквей не было".¹

Приводились характерные штрихи из повседневной деятельности иерархов. Епископ Мелик-Тангян несмотря на предупреждения активно вмешивался в политическую жизнь, а другой персидскоармянский епископ Айвазян поддерживал связи с партией "Дашнакцутюн". Поддерживалась духовенством связь с организацией "Амерком", которая под флагом распространения христианства, обвинялась в стремления нажить богатство, взять под свое воздействие молодежь. Армянское духовенство представлялось их союзником. Тем более оно обвинялось в тесной связи с партией "Дашнакцутюн". Указывалось на бедственное положение священнослужителей, за исключением некоторых, которые не имели источника существования. Большинство церквей находились в упадке.

Признавалось, что несмотря на "низкий" уровень армянских священнослужителей под их воздействием находилось армянское сельское население. Предлагалось усилить борьбу против Армянской Апостольской церкви и верующих. Для этого предлагались семь мер: не допускать среди населения религиозных диспутов с священнослужителями; отвергалось обсуждение догматических вопросов; надле-

¹ Там же, с. 206.

жало вести систематическую деятельность против всяких "святынь"; одним из методов антирелигиозной пропаганды сочтено использование данных точных наук и распространение достижений техники; широко использовать антирелигиозную литературу; для раскола рядов апостольского духовенства создать группу реформаторов из священников и монахов; в прессе использовать выявленные письма духовенства и другие материалы, чтобы "опорочить" их деятельность.¹

Прилагался проект борьбы против Армянской Апостольской церкви и верующих: 1) не допускать диспутов на религиозные темы между различными слоями населения; 2) обсуждение и критика догматических вопросов не признавалось обязательным, а лишь по требованию большинства населения; 3) систематически вести деятельность против всех святынь, научно доказывая их необоснованность; 4) лучшим методом антирелигиозной борьбы сочтен системный и плановый подход к распространению научных знаний против религии; 5) вести массовую антирелигиозную пропаганду с помощью научной литературы, а для крестьянства использовать политическую сатиру на примере отдельных представителей духовенства путем создания пропагандистского партийного товарищества; 6) создать группу реформаторов, иметь агентов среди черного духовенства (монахов) и попов, осуществить учет числа сторонников и противников реформ среди священнослужителей; 7. использовать в печати письма и другие материалы, бросающие тень на деятельность священнослужителей.²

БОГОБОРЧЕСТВО

Между тем положение духовенства оставалось тяжелым. В обращении епархиального Сюзника епископа Артака к Его Святей-

¹ Там же, с. 201-207.

² Там же, N 128, с.207, 208.

шеству от 16 августа 1923 г. говорилось об отсутствии епархиального совета и торжестве безбожия: "Религия и церковь сегодня не свободны от бесчестия и лишений. Верующий народ отвернулся, из дома головы не высовывают. Никто не посещает церковь, боясь подвергнуться оскорблению".¹ 26 мая в районном центре Мегри партийцы стали разрушать церковь св. Степаноса, чтобы из его камней для себя соорудить зал. Лишь протесты епархиального перед исполкомом побудили варваров прекратить разбор церкви. В городе Горисе "уже несколько месяцев" никто не посещал церковь. Аналогичным было положение в Сисиане". Такое падение нравов объяснялось тем, что революционеры всегда были настроены против священников, запрещая верующим делать им и св. Эчмиадзину добровольные приношения. Другим фактором признавались полевые работы и неурожай. Во всей епархии Сюника – Зангезуре, Сисисане, Татеве и Мегри – весенние посевы погибли, возникла потребность в зерне. Священники, не получая подношений, которые ограничивались одним-двумя пудами зерна, были вынуждены искать себе пропитание.²

При этом в каждом районе имелась своя специфика отношения властей. 13 сентября 1923 г. викарный Гегаркуника архимандрит Тадевос в докладной Его Святейшеству свидетельствовал о запрете местных властей расследовать убийство предшественника в Новом Баязете архимандрита Езника, который якобы погиб как "контрреволюционер и предатель", советовалось держать язык за зубами. Выяснение того, что Езник был утоплен в озере Севан, обернулось арестом архимандрита Тадевоса, разграблением его квартиры, разорением церкви, безразличием районного комиссара и вмешательством чрезвычайного комитета г. Еревана. Викарным было обращено внимание на великовозрастность местных священников. В

¹ Материалы к истории Армянской церкви (1921-1938)..., N 7, с. 32.

² Там же, с. 32, 33.

результате дома, общины и села не удовлетворяли духовные потребности. Благодаря усилиям архимандрита Тадевоса почти в каждом селе стали действовать один-два священника. Формальное содействие оказали власти:¹ "И каждый день проводится богослужение, что является следствием указания властей".²

16 сентября 1923 г. благочинный Вайоц Дзора священник Егише Аветян направил заявление епархиальному Хорену Мурадбекяну, что со стороны коммунистов и комсомольских ячеек разрушаются церкви и запрещается исполнять ритуальные обряды. 26 августа была разрушена церковь села Арпи и создано место для театра. Такой же участи подверглись церковь села Агавнадзор вплоть до сноса крыши, а также сёл Гнчика, Ахача и Кешишкенда. Действовал лозунг разрушителей: "Кто против нас будет говорить, мы с ними разберемся с револьверами".³ И таких примеров по разным районам было немало.⁴

В этом направлении интерес представляют отчеты представителей "Чрезвычайной комиссии Армении" нацеленной на борьбу с контрреволюцией и саботажами. Эчмиадзинский комиссар Г. Варданян 17 ноября 1923 г. в секретной докладной записке сообщил о попытках ввести раскол в среде высшего духовенства: "Для ведения подготовительной работы мне необходимо было содействие одного либо двух духовных лиц, которые осмелились бы вступить в прямую борьбу с Католикосом, его сторонниками, а также с консерваторами". Однако попытки вербовки архимандритов Беника и Хачатура, епископов Завена и архиепископа Хорена Мурадбекяна провалились. Интерес к последнему мотивировался близостью его к католикосу и влиянием в среде духовенства. При этом интерес к своей

¹ Там же, N 8, с. 34-37.

² Там же, с. 37.

³ Там же, N 9, с. 41.

⁴ Там же, N 10,11, 12, 13, 14, с. 42 -49.

особе Мурадбекян использовал для решения ряда вопросов: иметь газету в культурном формате, но не как органа Эчмиадзина; согласие властей на проведение церковного съезда; разрешение на въезд епископов из-за границы; решение земельного вопроса; предоставление одежды священнослужителям, поступившей из-за границы и задержанной властями.

Дана оценка позиции Его Святейшества Геворга V Суренянца: "Католикос, который по требованию духовенства признал правительство Советской Армении, достиг той точки, что с его стороны был издан кондак N 343 о признании правительства Советской Армении". В нем говорилось о признании Советской Армении и обращении ко всем армянам об оказании помощи Родине. Отмечалось: "Содержание кондака богато, влиятельно, что может иметь большое влияние на беспартийную массу Армении и на беспартийные заграничные слои".¹

Указывалась большевистская точка зрения относительно неограниченности правления Святейшества как представителя зажиточных кругов: "Католикос, как сторонник и представитель армянских крупных землевладельцев и армян капиталистов, до сих пор себя чувствует как монарх всего армянского народа и церкви".² Обращено внимание на издание процерковной газеты, но с позиции ценностей Советской власти.³

РЕТРОСПЕКЦИЯ

31 декабря 1923 г. председатель чрезвычайной комиссии Мелик - Осипов и заведующий тайным отделом Мугдуси составили доклад о деятельности армянского духовенства с 15 ноября по 31 де-

¹ Там же, N 83, с.162.

² Там же.

³ Там же.

кабря 1923 г. Заявлялось, что за последние два месяца в армянском духовенстве произошел сдвиг к "лучшему". Причиной указано наличие среди священнослужителей, вплоть до центра управления, образование "нового либерального" движения. Основой мнения указана "определенная безразличие и лояльность" к Советской власти, на примере епархиального Сюника Артака, падение авторитета духовных лиц. Причиной также сочтено повышение значимости Советской власти.

Руководителем "либерального" крыла духовенства признавался Хорен Мурадбекян, который сумел настоять перед католикосе на отзыве епископа Мелик -Тангяна из Персии и письменно направил обещание жить свободно в Республике Армения. Отмечалось, что верховный католикос Суренянц по требованию духовенства кондаком за N 343 признал "впервые публично" Советскую власть и призвал армянский народ содействовать ей в экономическом и промышленном процветании. Семь экземпляров кондака были переданы для доставления армянскому духовенств Европы, что могло оказать значительное воздействие на умонастроения армянской диаспоры. Католикос также издал кондак об исполнении завещания М. Санасаряна, находящегося в Париже, для доставления в Армению. Положительным сочтено введение Его Святейшеством церковной музыки в храмах. Учтено и назначение Айрапетом архиепископа Хорена Мурадбекяна заместителем католикоса, который, не без борьбы, под влиянием ряда епископов согласился на "временное сокращение" своих "монарших" полномочий до созыва церковного съезда. Сообщалось о предстоящем издании обещанной газеты "реформаторов" в 1924 г., которая должна была подготовить проведение церковного съезда.¹

¹ Там же, с. 162, 163.

В докладе Центрального бюро Коммунистической партии за 1923 г. была дана жесткая партийная характеристика представителей Армянской церкви: "Армянское духовенство, как таковое, в Советской Армении во-обще и в частности является для советской власти контрреволюционным элементом". Положение мотивировано партийным духом: "Контрреволюционная деятельность армянского православного духовенства полностью проявляется в агитации и провокационных измышлениях против советской власти".¹ Указывалось на наличие в высшем духовенстве отдельных иерархов, состоящих в конфронтации, стремящихся к созданию "живой церкви".

Отсутствие реальных фактов сведено к представлению непроверенных сведений или по наслышке. Так, когда иерарх Хорен Мурадбекян получил перевод от американских армян в поддержку св. Первопрестола, то на вопрос их представителя, в чем они нуждаются, он ответил: "Самостоятельная и объединенная Армения".² В то же время притчей во языцех стала дашнакцаканская деятельность главы Атрпатаканской епархии Мелика-Тангяна.³ Иерарх в ходе встречи с секретарем главного советского посольства в Тавризе (16. X. 1923) заявил: "Он обвинял предыдущих советских консулов, особенно представителей СССР, в том, что они легко поддавались разным провокационным слухам, целью которых было препятствование установлению между нами добрых отношений".⁴ Он глубоко переживал за потерю Карса, Сурмалинского уезда и Нахичевана, что было достаточным, чтобы видеть в нем классового противника.⁵

¹ Там же, N 84, с.163.

² Там же, с. 164.

³ Там же.

⁴ Материалы к истории Армянской церкви, т. 23, N 303, с.330.

⁵ Там же.

РЕАКЦИЯ СВ. ПЕРВПРЕСТОЛА

Воззрения властей на стиль "монархического правления" Его Святейшеством были учтены в св. Эчмиадзине. Кондаком N 1 от 1 января 1924 г. католикос всех армян взамен Синода утвердил новый орган – Верховный Духовный совет, состоящий под его председательством из шести опытных архиепископов и епископов, а также глав епархий. В отсутствие католикоса на заседании должен был председательствовать его заместитель.¹ Ставилась цель активизировать ход церковных дел, хотя в этом вопросе католикос имел определенное колебание.² В круг деятельности Высшего Духовного совета входили все религиозные, административные и экономические вопросы св. Первопрестола, епархий в Армении и за границей. Ему вменялось, по мере возможности, проведение церковного собрания в удобное время с санкции властей Советской Армении. Также поручалось составить канцелярию (Диван) Духовного совета, разработать нормативный акт деятельности, контролировать все дела Синода и Совета католикоса, а также казначейства св. Первопрестола.³ В состав Духовного Совета вошли шесть опытных членов - архиепископы Месроп, Хорен, Баграг, епископов Гарегин, Завен, Гют. и т. д. При Совете создавалась канцелярия (диван) для концентрирования делопроизводства упраздненного Синода и дивана Айрапета. осуществление контроля и инспекции, ведении всех их дел, а также казначейства 21 января 1924 г. Верховный Духовный Совет направил отношение главе Ереванской епархии иерарху Мурадбекяну о содержании кондаков N 1 и 2. В первом раскрывался состав из шести опытных членов: архи-епископов Месропа, Хорена, Баграта,

¹ Материалы к истории Армянской церкви..., кн. 2, N 85, с. 16:

² **Оганисян П.** Ценный документ положения Святого Престола в 1920-тых годах (новонайденное письмо архиепископа Месропа Тер-Мовсисяна профессору Николаю Адонцу) (научное исследование). Эчмиадзин, 2001, N 2, с. 101, 102.

³ Материалы к истории Армянской церкви..., кн. 2, N 85, с. 166, 167.

епископов Гарегина, Завена и Гюта. и т. д. По кондаку N 2 требовалось создание Дивана Верховного Духовного Совета, нормирование деятельности, концентрирование делопроизводства Синода и дивана Айрапета, осуществление контроля и инспекции, ведении всех их дел, а также казначейства.

Сообщалось, что Верховный Духовный совет в данном "тяжелом времени" должен был организовать церковный съезд, провести реформы, возвысить нравственный авторитет церкви, упорядочить значимые вопросы, к решению которых надлежало привлечь духовных и светских лиц епархий.¹

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Становление Советского управления в Армении за 1923 г. нач. 1924 г., составной части общесоюзного государства, сопровождалось установлением надзора над св. Первопрестолом Эчмиадзина. Союзное советское правительство инициировало богоборческую политику к церкви, к которой было привлечено политическое управление Республики Армения.

Несмотря на то, что верховный католикос Суренянц признал Советскую власть в Армении, против Армянской церкви стала формироваться системная антирелигиозная пропаганда, тоталитарная система контроля и преследований. Центральное бюро Компартии Армении определило армянское духовенство как "контрреволюционный элемент". Святой Эчмиадзин рассматривался параллельным и бесконтрольным центром общественных ценностей. Стали закрываться церкви, последовали запреты на организацию ритуальных представлений и аресты священников. Действовал принцип разделяй и властвуй, намечавший концептуальное ослабление Армянской Апостольской церкви путем внутреннего раскола духовенства, со-

здании провластной оппозиции с своим печатным органом. Предусматривалась соответствующая деятельность с иерархами в окружении католикоса всех армян Геворга V Суренянца.

В этой ситуации верховный католикос всех армян Геворг V Суренянц в январе 1924 г. создал взамен Синода Верховный Духовный Совет, который как коллективный орган должен был нести ответственность за все решаемые административно-религиозные и экономические вопросы, содействовать спаду напряженности в отношениях с властями и нести ответственность за управления Армянской Апостольской церковью.

Վալերի Թունյան, Քաղաքական կառավարումը և սրբ. Էջմիածինը 1923թ. - սկիզբը 1924 թ. - 1923 թ. սովետական կառավարման հաստատումը Հայաստանում, որը հանդիսանում էր Սովետական միության բաղկացուցիչ մասը, գուգորդվեց վերահսկողության հաստատմամբ սրբ. Մայր աթոռի նկատմամբ: Միութենական Սովետական կառավարությունը նախաձեռնեց հակաստովաձային քաղաքականությունը, որին մասնակից դարձավ նաև Սովետական Հայաստանի հանրապետության քաղաքական վարչությունը:

Անկախ այն հանգամանքից, որ ծայրագույն կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը ճանաչեց Սովետական իշխանությունը Հայաստանում, ընդդեմ Հայոց եկեղեցու սկսվեց ձևավորվել համակարգային, հակակրոնական քարոզչություն, ընդհանրական վերահսկողություն և հետապնդումների քաղաքականություն: Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը բնորոշեց հայ հոգևորականությանը որպես <<հակասովետան գործոն>>: Սուրբ Էջմիածինը դիտարկվում էր որպես զուգահեռ իշխանություն և հասարակական

¹ Там же, кн.13, N 359, с. 554- 556.

արժեքների անվերահսկելի կենտրոն: Սկսվեցին փակվել եկեղեցիները, արգելվեցին ծիսակատարությունների կազմակերպումը և ձերբակալվեցին հոգեվորականներ: Գործում էր «սիրիք և բաժանիր» սկզբունքը, որը նախատեսում էր Հայոց եկեղեցու տկարացումը՝ կիրառելով հոգևորականության ներքին պառակտումը, սովետական իշխանության կարիքները սպասարկող հոգևորականության ձևավորումն իր սեփական մամուլով: Նախատեսվում էր նման տեսակի գործունեության կիրառումն ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանի մերձավոր շրջապատում:

Այդ իրավիճակում ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանցը 1924 թվականի հունվարին ձեռնարկեց Սինոդի փոխարեն Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի ստեղծումը, որպես միասնական կառավարման մարմնի, որն ի վիճակի էր լուծել բոլոր վարչական-կրոնական և տնտեսական հարցերը, իրականացնել լարվածության թուլացումը իշխանության հետ փոխհարաբերություններում և կրել պատասխանատվություն Հայոց եկեղեցու կառավարման ասպարեզում:

Valery Tunyan, Political administration and hojy Echmiadzin in 1923 - early 1924 - The formation of administration in Soviet Armenia of 1923 – early 1924, which was an integral part of the all-Union state, was accompanied by establishing supervision over the holy Mother See of Etchmiadzin. The Soviet Union government initiated an atheistic policy towards the church, in which the political administration of the Republic of Armenia was involved.

Despite the fact that Supreme Catholicos Surennyants recognized the Soviet power in Armenia, systemic anti-religious propaganda was carried out against the Armenian Church, and a totalitarian system of control and persecution was created. The Central Bureau of the Communist Party of Armenia identified the Armenian clergy as a "counter-revolutionary element". Holy Etchmiadzin was seen as a parallel and un-

controlled center of social values. Churches started to be closed, followed by bans on organizing ritual practices and arrests of priests. The divide-and-conquer principle was in effect, aiming at the conceptual weakening of the Armenian Apostolic Church through an internal split among the clergy and the creation of a pro-government opposition with its own press organ. Relevant activities were envisaged with the hierarchs surrounding the Catholicos of All Armenians Gevorg V Surenyants.

Ուղարկվել է խմբագրություն 26.11.2024թ.

Գրախոսվել է 28.11.2024թ.

Ստորագրվել է տպագրության 02.12.2024թ.

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ ДРЕВО СЕМЬИ БАЛИОЗ (XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)

ЭДУАРД АЛХАЗОВ

Канд. ист. наук., независимый исследователь, председатель Совета старейшин Армянской общины Республики Молдовы
edalhazov@mail.ru

Ключевые слова - Бессарабия, армяне, дворянство, купечество, Карапет Балиоз, Манук-бей, хозяйство, генеалогическое древо.

ВВЕДЕНИЕ

В Бессарабии, входящей в состав Российской империи, заслуженной известностью пользовались армянские фамилии - Манук-бей Мирзаян, Деляновы, Захарьяновы, Охановы, Лебедевы, Ануш и Янушевич, деятельность которых является предметом исследования историков. В Бессарабии значимую деятельность вели армянские епархиальные Г. Захарян, Н. Аштаракети и Н. Худавердян.

В исторической тени остается деятельность представителей армянских купеческих родов Молдавии, внесших значительный вклад в развитие экономики, культуры и общественной жизни. Этот пробел позволяет осветить генеалогическое древо семьи Балиоз. Основоположником фамилии является купец Аракел Балиоз, входивший в окружение известного армянского сановника Манук-бея Мирзаяна, и это сыграло заметную роль в укреплении бессарабской общины выходцами из армян Валахии, Османской империи и других стран.

Его сын Карапет Аракелович стал поверенным старшего сына Манук-бея Ивана (Мурада), что позволило расширить земельные

владения фамилии, составившими более 50 тыс. десятин в 40-е годы XIX. Деловая хватка Балиоза обусловила членство в купеческой гильдии и приобретение земельных угодий в Ореговском уезде. Центром проживания фамилии становится усадьба в селе Иванча Оргеевского уезда. Имение Балиозов в 1892 г. оценивалось в 509 42, 50 рублей.

Сыновья Карапета Балиоза получили образования в Петербургском университете, продолжая семейное дело по производству зерна и торговле скотом. Все 11 детей Карапета Балиоза и их потомки вели благоустроенную деятельность, участвуя в общинно-церковной жизни местных армян. Они являлись мировыми судьями, вели общественную и благотворительную деятельность. Его зять Борис Багдасаров и внук Иван Багдасаров в начале XX в. избирались в Кишиневскую городскую Думу. Часть потомком в 30-40 годах XX в. переехали в Румынию.

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ ДРЕВО СЕМЬИ БАЛИОЗ (XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)

Среди армянских семей, получивших заслуженную известность в Бессарабии, есть дворянские фамилии, которым в научной литературе уже уделялось определенное внимание. Это такие имена как Манук-бей Мирзаян, Деляновы, Захарьяновы, Охановы, Лебедевы, Ануш и Янушевич. Что касается армянских купцов, также представляющих значительный исторический интерес, эти фигуры практически не исследовались; им были посвящены только несколько газетных статей.

Одной из таких фигур, чья жизнь и деятельность получили отражение в газетных материалах, явился Карабет/Карапет Балиоз –

купец, помещик, владелец имения Иванча Оргеевского уезда¹. В частности, краткое описание рода Балиоз приводится в брошюре, посвященной истории села Иванча². По нашему мнению, данная личность и его семья достойны более подробного исследования в рамках изучения армян, проживавших на территории современной Молдовы и внесших весомый вклад в ее экономическое, культурное и общественное развитие.

Происхождение фамилии Балиоз имеет скорее всего греческие корни. Вероятно, предки Балиоза переселились в Молдову из Греции или Крыма. Аракел Балиоз³ был в свите Манук-бея Мирзаяна, который в 1816 году поселился в Бессарабии и привлек значительное число армян из Валахии и Османской империи. Семья Балиоз жила в поместье Манук-бея в Хынчештах примерно до 1861 года.

Его сын Карabet Аракелович был на два года старше сына Манук-бея Ивана (Мурада), а последний являлся главным наследником большого состояния Действительного Статского советника и кавалера Манук-бея Мирзаяна. Именно стараниями Ивана Манук-бея было упрочено наследие отца: увеличены земельные владения в Бессарабии, построен красивый дворцовый комплекс в Хынчештах, дом в Одессе. В 40-е годы Карabet Балиоз был поверенным Ивана Манук-бея, и его обязанности были весьма непростыми, так как управлять хозяйством в более 50 тысяч десятин земли было сложной задачей.

Архивы подтверждают, что в 1845 году Карabet Балиоз записался в купеческую гильдию⁴, в последующие годы эти данные также зафиксированы⁵.

¹ **Фаньян Дж. Династия Балиозов** // Ноев Ковчег, №6-7 (21-22); он же. У истоков Иванчи // Земля и люди, 1997, № 29 (271).

² **Голуб В., Сорочинский И.** Иванча. Страницы истории села. Орхей, 2001.

³ Аракел - в переводе с армянского – апостол.

⁴ Национальный архив Республики Молдова (далее НАРМ) ф. 75, оп.1, д.1245, л.28.

⁵ Там же, ф.75, оп.1, д.307, л.70об-71; д.623(2), л. 154-154об; д.1197. л.176.

В 1852 году Карабет Балиоз приобрел значительные земли в Оргеевском уезде – имение Иванча и Пивница. Именно в Иванче стала строиться усадьба семьи, сохранившаяся до настоящего времени как музей.

Земельные владения Карабета Балиоза в 1862 году составляли 2394,5 десятины в Иванче и 689,5 десятины в Пивнице¹. Незадолго до своей смерти Карабет приобрел в Кетросах участок земли в 945 десятин², который его наследники расширили к 1895 году до 1165 десятин³. Были также приобретены земли в Бранештах, недалеко от Иванчи – 756 десятин удобной и 329 десятин под лесом⁴. Таким образом, семья Балиоз к концу XIX века владела 5334 десятинами земли, или 5814 гектарами, что было выше средних помещичьих владений. В 1892 году имения Балиозов были оценены в 509 423, 50 рублей⁵.

Семья придавала большое значение образованию детей. Известно, что Артем (Артур) Карпович⁶ Балиоз прошел полный курс 1-й Кишиневской гимназии в 1872 году, Григорий Карпович – в 1878 году, а затем оба закончили Петербургский университет. Учился в той же гимназии и Михаил Карпович, который продолжил музыкальное образование в столице России⁷.

Строительство усадьбы в Иванче продолжалось 20 лет, а сам Карабет умер незадолго до завершения строительства. Господская усадьба получилась великолепной, включая в себя несколько зданий, фруктовый сад, ландшафтный парк с фонтанами, конюшню,

¹ «Записки Бессарабского областного статистического комитета», т.1. Кишинев, 1864, с.41.

² НАРМ, ф.309, оп.1, д. 118, л. 8об.

³ Там же, ф.65, оп.1, д. 886, л.37; ф.308, оп.1, д.12, л.24

⁴ Там же, ф. 142, оп.1, д.371, л.176.

⁵ Там же, ф. 1437, оп.88, д.16, л.8-11 об.

⁶ Карабет Аракелович Балиоз во многих документах именуется как Карп Артемович. Поэтому его дети получили в документах отчество Карповичи. Так происходило и со многими армянскими именами.

⁷ **Лашков Н.В.** Кишиневская областная, впоследствии губернская, ныне 1-я гимназия. Исторический очерк. Кишинев, 1908, с.339, 244, 399.

подвалы и смотровую башню¹. Деревянная церковь Св. Николая села Иванча, существовавшая с 1789 года, была обновлена на средства братьев Балиоз². В 1898 году Иван Карпович присутствовал на выпускных экзаменах в церковной школе, подарил трем ученикам по одной телке из своего стада, а учителю выделил награду в 50 рублей³.

Карabet Балиоз и его потомки занимались производством зерна и скота. Для пополнения оборотных средств для закупки техники, семян, породистого скота они пользовались в 1894-1906 годах кредитами Земского банка Херсонской губернии под залог своих имений в Оргеевском уезде⁴.

Генеалогическое древо семьи Балиоз представлено в Приложении № 2⁵.

В браке с Эльмазой (Мариам) у Карабета родилось 11 детей, что подтверждается ревизской сказкой⁶ и другими источниками. Почти все прямые наследники и потомки Карабета Балиоза венчались, крестили детей и отпевали усопших в армянских церквях, большей частью в церкви Св. Богородицы в Кишиневе⁷.

Одной из известных потомков Карабета Балиоза была дочь Анна, которая вышла замуж за Мартына Яковлевича (Мартироса Акоповича) Назарова. Он был успешным управляющим имениями Ивана Манук-бея после Карабета Балиоза⁸. В их семье родилось 10 детей. Один из сыновей – агроном Артемий Мартынович Назаров -

¹ См.: Приложение № 1. Главный корпус усадьбы.

² Голуб В., Сорочинский И. Указ.соч., с.33-35, 48.

³ Там же, с. 53.

⁴ Государственный архив Одесской области (ГАО), ф.249, оп.1, д.1859. 1863, 2115. 3251.

⁵ Составлено на основе фондов архивов НАРМ, НАА, других источников.

⁶ НАРМ, ф. 134, оп.2, д.677, л.7-7об.

⁷ Национальный архив Армении (далее НАА), ф.320, оп.1, д.1136, л. 5-6об, 7, 9, 16об-17; д.338, л.42об-44,78об-79, 178об-179.

⁸ В Хынчештах в имении Манук-бея не сохранилась армянская церковь. Полностью исчезло и кладбище. Удалось выявить надгробную плиту Мартироса (Мартына) Назарова и перенести ее на территорию музейного комплекса.

почти 20 лет продолжал дело отца: был управляющим именными четырёх внуков Манук-бея и пользовался у них безупречным авторитетом, что подтверждают сохранившиеся копии доверенностей на его имя¹. В 1907 году только недвижимые имущества семьи Манук-бей в 5 уездах Бессарабии составляли около 26 тысяч десятин; кроме того, было имение в Хынчештах с прилегающими селами – около 12 тысяч десятин, итого примерно 40 тысяч гектаров².

Григорий Мартынович Назаров получил высшее образование, служил врачом, был Надворным, а затем Статским советником. Избирался Почетным Мировым судьей по Кишиневскому уезду. Его земельные владения насчитывали 1996 десятин в Коржево, 1966 десятин в Делакэу³.

Ефросинья Карабетовна вышла замуж за Николая Фокшаняна. В 1909 году их наследница Мария Фокшанян подарила землю под строительство армянской церкви в г. Бельцы и двести десятин земли на содержание этой церкви⁴. Сама церковь была построена на средства землевладельца Мартироса Лусахановича.

Елизавета Карабетовна вышла замуж за Сергея Черкеса, оргеевского купца, обладателя 2721 десятин в Оргеевском уезде. Он занимал выборную должность Почетного мирового судьи, попечителя училищ без жалованья⁵.

Софья Карабетовна была замужем за сыном известного армянского поэта, богослова и священника Мсера Мсерянца, магистра богословия, старшего учителя Лазаревского института восточных языков. Мсер Мсерянец поддерживал связь между семьей Манук-бея и

¹ НАРМ, ф.142, оп.1, д. 130, л.3-4об.

² **Алхазов Э.** Потомки Ману-бея Мирзаяна// История и политика. Научный журнал. Ереван, 2023, № 2(25), с.47, 47.

³ НАРМ, ф. 36, оп.4, д.116, л.3-12; ф.65, оп.1, д.1553, л.3об4; ф.9, оп.1, д.1393, л.230об-231.

⁴ Там же, ф.6, оп.4, д. 1614, л.1.

⁵ Там же, ф.9, оп.1, д.161, л.72об-73.

Лазаревых¹, помогал молодым людям получить образование. Его сын, женившийся на Софье Карабетовне Балиоз - Займайр Мсерянц, был цензором Московского цензурного комитета. Один из внуков – Левон Займайрович, был известным специалистом-востоковедом, профессором.

Два сына Карабета Яков и Артур прожили короткую жизнь: оба наложили на себя руки с разницей в 6 лет, вероятно из-за неурядиц в семейной жизни². Леон умер, прожив всего месяц. Авторы, посвятившие книгу истории, села Иванча, утверждают, что о другом сыне - Иване Карповиче - почти ничего не известно, в том числе годы жизни и место захоронения³. Однако документы свидетельствуют, что он прожил дольше всех своих братьев, а могила его сохранилась на армянском кладбище⁴.

Одна из дочерей Антонина (Антарам) Карабетовна вышла замуж за Бориса Богдасарова. Он был известным человеком в Бессарабии, членом Кишиневской городской думы. Борис Богдасаров был владельцем имения Сербинка (рядом с с. Пятра Оргеевского района). В 1907 году он владел в Сербинке 623 десятинами удобной земли⁵. Усадьба Богдасарова сохранилась до наших дней, но в плохом состоянии; в 2021 году этот памятник архитектуры был выставлен на продажу⁶.

Борис Богдасаров владел каменным 2-этажным домом в Оргееве⁷, был ктитором армянской церкви в том же Оргееве. Он был владельцем 1120 десятин в Оргеевском уезде, 4014 десятин в Бубуечь⁸,

¹ Тунян В.Г. Манук-бей: грани созидания. 2-е издание. Ереван, 2024, с.221.

² Голуб В., Сорочинский И. Указ.соч., с.35.

³ Там же.

⁴ См. фото: Приложение № 5.

⁵ НАРМ, ф.142, оп.1, д.371, л.12.

⁶ <https://point.md/ru/novosti/obschestvo/na-prodazhu-vystavlen-pamiatnik-arkhitektury-vorgeevskom-raione>. См: Приложение № 8.

⁷ НАРМ, ф.134, оп.3, д.493, л.19об-20.

⁸ Там же, ф.9, оп.1, д.161, л.72об-74; там же, д. 957, л.4.

собственником нескольких домов в Кишиневе, один из которых был оценен в 1906 году в 4250 рублей¹.

В девятом пункте своего завещания Борис Богдасаров обязал свою жену Антарам Карабетовну внести 10 000 руб. в одну из правительственных гимназий на учреждение 2-х стипендий для выдачи беднейшим ученикам армяно-григорианского вероисповедования, и воля мужа была исполнена. Его сын, Коллежский секретарь Иван Богдасаров 27 марта 1913 г. приобрел капитал на сумму 11 800 рублей облигациями Земского банка Херсонской губернии, которые были внесены в Казначейство для зачисления на счет гимназии № 1 Кишинева².

Именно в память Бориса Богдасарова в 1915 году была построена церковь-часовня. В письме Министерства внутренних дел Бессарабскому Губернатору: «Государь Император, по всеподданнейшему докладу Министра Внутренних Дел, в 7 день сего июня, ВЫСОЧАЙШЕ соизволил разрешить постройку армяно-грегорианской церкви на **армянском кладбище**³ в городе Кишиневе»⁴. Церковь была построена под руководством инженера-строителя Аствацатура Хачикянца. Сегодня эта церковь-часовня существует на территории армянского кладбища по адресу Валя Грандафирелор 11⁵.

Данное кладбище возникло в 1816 году на земле, которое уступил городу первый архиепископ бессарабских армян Григорий Закарян и располагалось на площади 160 на 75 сажень (5,4 гектара)⁶. Сегодня осталось около 2-х гектаров, на которых сохранилось около 60 могил и памятников представителей видных армянских семей

¹ Кишиневские губернские ведомости, 1906, 12 августа, № 4.

² НАРМ, ф.1862, оп.25, д.1015, л.2, 37-38.

³ Выделено автором.

⁴ Там же, ф.6, оп.4, д. 1800, л.12.

⁵ См. Приложение № 6.

⁶ НАРМ, ф.2, оп.1, д.322, л.60б-24.

XIX-начала XX веков: Балиоз, Назаровых, Охановых, Захарьяновых, Гойловых, Киркоровых, Ускат и других.

Внук Карабета - Иван Борисович Богдасаров - также избирался в столичную думу. Он женился на Елене Захарьяновой, внучатой племяннице первого архиепископа Бессарабии Григора Захаряна. Именно Елена Захарьянова отдала на благотворительные цели 414,5 десятин земли в вотчине Пухой, которые сдавались в аренду и приносили Кишиневу в 1906 году ежегодно более 5 тысяч рублей¹, а в 1912 – уже 6624 рублей, и были крупнейшими пожертвованиями² в пользу города.

Внучка Карабета – Анна Борисовна Богдасарова - вышла замуж за Дмитрия Попова. Метрические книги кишиневской церкви Св. Богородицы в Кишиневе подтверждают венчание 16.01.1904 года сына одесского купца Мкртича Арутюновича Попова 29 лет, 1-е венчание, и девицы Анны Борисовны Богдасаровой, дочери Губернского секретаря, 25 лет, 1-е венчание³. Именно Богдасаровы выкупили имение Иванча у наследников Карабета Балиоза в 1912-1913 годах.

Интересна персона Дмитрия (Мкртич) Попова, сына А. М. Попова, основателя крупной табачной фабрики в Одессе. Он был родом из Григориополя, являлся совладельцем крупной табачной фабрики в Одессе на перекрестке улиц Пушкинской и Малой Арнаутской, где перед первой мировой войной работало около 500 человек. Технология производства была новаторской: фабрика первой стала выпускать папиросы с фильтром «Сальве». Выпускались папиросы и с соусированным табаком. Фабрика имела представительства в Санкт-Петербурге, Москве и Париже⁴. В 1900-1910 гг. зданием фабрики, выстроенной по последнему слову техники, владела Анна

¹ Там же, ф.9, оп.1, д.810, л.155.

² Там же, ф.9, оп.1, д.2474, л.129.

³ НАА, ф.320, оп.1, д.338, л.52об-53.

⁴ **Ткаченко В.** Дело табак //Деловая Одесса, 2007, № 48, с.15.

Борисовна Попова, внучка Карабета Балиоза, а в 1912-1915 гг. – купчиха 2-й гильдии Антонина Сааковна Попова и Дмитрий Попов, закончивший университет¹.

Дмитрий (Мкртич) Попов и Анна жили в имении Иванча. Дмитрий умер в 1936 году, а Анна с сестрами Еленой и Марией эмигрировали в 1940 году в Румынию. Они, как и другие крупные землевладельцы Бессарабии, пережили аграрную реформу, проведенную румынским правительством в Бессарабии в 1921 году по принятому Закону об аграрной реформе от 13 марта 1920 года. По этой реформе помещикам оставляли по 100 гектаров, остальное было конфисковано. По этому же закону было конфисковано земельное владение «Армянская ограда», принадлежавшее Эчмиадзинскому монастырю и оцененное в 200 млн. леев². Попытки оспорить это решение в судах в 20-е годы остались неудачными. Сегодня на данной территории, находящейся в центре города, не осталось следов от «Армянской ограды»; сохранилось только название улицы – Армянская.

Дочка Анны и Дмитрия Поповых Нина-Антоанетта (Антарам) вышла замуж за Богдана-Думитру Борескевича. Он, а также его дочка и внучка сегодня проживают в Румынии³.

В 1913 году Кишиневский окружной суд, рассмотрев дело о наследстве Ивана Карповича Балиоза, определил потомков, которые законно претендуют на его движимое и недвижимое имущество: Иван Мартынович Назаров, Репсима Мартыновна Егиазарова, Григорий Мартынович Назаров, Катерина Мартыновна Назарова, Андреас Мартынович Назаров, Софья Карабетовна Мсерянц, Григорий Нико-

¹ http://obodesse.at.ua/publ/malaja_arnautskaja_ulica/1-1-10261

² **Prisac Lidia.** Межвоенная аграрная реформа (1921) и экспроприация земель армянской ограды (Армянского подворья) Бессарабии//Материалы научной конференции. Кишинев, 23-24 мая 2017, с.82-83.

³ Данные об этих последних известных потомках рода Балиоза предоставил директор музея Балиоза Михаил Поторак.

лаевич Фокшанян, Антонина Карповна Богдасарова, Константин Яковлевич Балиоз, Мария Сергеевна Станевич, Леон, Григорий, Иван и Христофор Сергеевичи Черкес¹.

На основании проведенного исследования можно заключить, что купец и помещик Карапет Аракелович Балиоз был одним из видных представителей армянства в Бессарабии. Он управлял имениями Манук-бея, удачно вел торговлю и смог приобрести значительные земельные наделы, построить большую по размерам и достойную по архитектуре помещичью усадьбу. Он выдал всех дочерей замуж за представителей армянских родов, а в подробном своем завещании распределил имеющиеся у него богатства между наследниками².

Среди его потомков были такие известные армянские семьи, как Назаровы, Фокшанян, Черкез, Мсерянц, Захарьяновы, Богдасаровы, Поповы. Большая часть детей и внуков получила хорошее образование, многие окончили Императорский Санкт-Петербургский университет и Императорский Новороссийский университет в Одессе. Часть потомков Карапета Балиоза владела значительными землями и занималась производством зерна и скота, торговлей.

Балиоз, а затем его потомки занимались и общественной деятельностью – они были почетными мировыми судьями, покровительствовали учебным заведениям, помогали бедным, вносили пожертвования в пользу церкви.

¹ НАРМ, ф.1437, оп.88, д.16, л.2-4об.

² См.: Приложение № 4. Завещание Карапета Балиоза. НАРМ, ф.36, оп.1, д.760, л.11-14об.

Приложение № 1. Центральное здание музея «Усадьба и парк Балиоза»

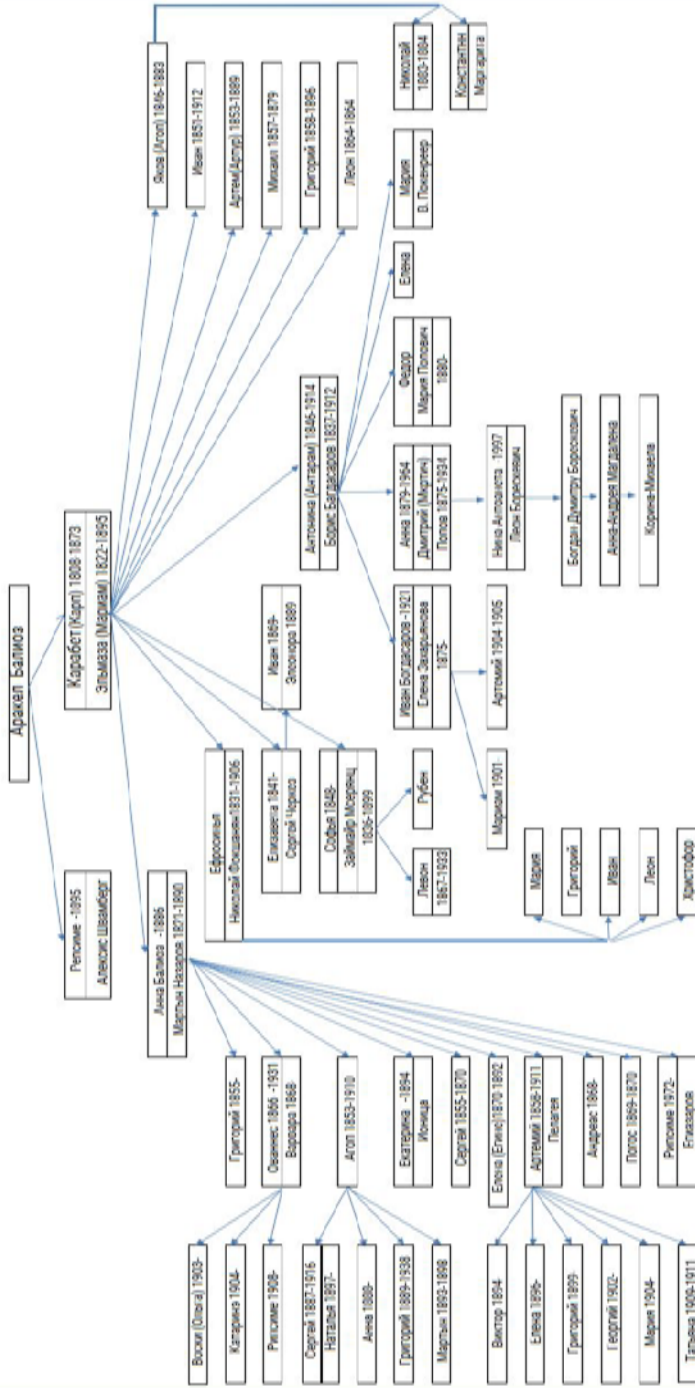

Приложение № 2 Барельеф Карапета Балиоза на центральном здании усадьбы

Приложение № 3. Генеалогическое древо семьи Балиоз

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ ДРЕВО СЕМЬИ БАЛИОЗ

А.Лазов Э., Иоторак М.

Приложение № 4. Завещание Карапета Балиоза

- Домашнее духовное завещание во имя отца и сына святого Духа.
Аминь!

Я нижеподписавшийся помещик оргеевского уезда Карабет Борисов сын Балиоз, будучи ныне в здравом уме и твердой памяти, но помышляя о смерти, которая раньше или позже постигнуть меня может и должна, как и каждого из смертных, признал необходимым для усиления семейной вражды и несогласий сделать заблаговременно распоряжение обо всем моем трудовом стяжании, которое с помощью Всевышнего Творца я успел собрать долголетними трудами и заботами, и которое по долгу христианской совести обязан распределить между всеми моими законными наследниками. Итак, имея детей обоего пола, прижитых в законном браке с уважаемою женой моею Эльмазою (Мария) Артемовною, я всех дочерей моих уже совершенно пристроил тем, что дал им приличное воспитание и выдал их в замужество, 1-ю Анну, за Мартына Назарова, 2-ю Ефросинью, за Николая Фокшаняна, 3-ю Лизу за Сергея Черкеса, 4-ю Софию, за Зармара Мессарианца и 5-ю, Антонину, за Бориса Богдасарова. Все они при входе в замужество решительно отделены, и награждены от меня приданным заключающимся в вещах для каждой на 3000 руб сер., и в наличных деньгах по 7000 руб. сер, так что каждая из них, получила от моего имени по 10 000 руб. сер. Получив такое приданное, дочери мои с участием мужей их, лишили себя права на дальнейшее участие в моем имуществе, подтвердив это особыми за их подписью документами. Затем, остаются при мне неотделенными только сыновья: 1-й Яков, занимающийся в имении хозяйством, 2-й Иван, 3-й Артем, 4-й Михаил, и 5-й Григорий, находящиеся на воспитании в Кишиневской гимназии.

В Оргеевском уезде. Бессарабской области, за мною состоит недвижимое благоприобретенное имение вотчины Иванча и Пивница с лесом, и часть в. Миклешть, заключающее в себе вообще с лесом 3150 десятин по документам, которых стоимость определена вместе с домом, недавно мною выстроенном в с. Иванча в сто тысяч руб. сер., наличный капитал мой, находящийся ныне на лицо в банке, на векселях и по закладной, заключается в двадцати тысячах руб. сер. Домашние вещи и драгоценности, стоят три тысячи руб. сер., скот, лошади, экипажи и экономическое хозяйство оцениваются также в три тысячи руб. сер. А всего стоимость имущества моего, простирается на сумму 126 000 руб. сер.

К имуществу этому и капиталам, единственными наследниками объявляю, пять сыновей моих, и определяю: 1-е чтобы старший сын мой Яков, управлял после моей смерти всем моим имением, производил хозяйство и продавал лес, под опекунством зятей моих гг. Мартына Назарова и Бориса Богдасарова, которых оставляю и Душеприказчиками по сему завещанию, продолжая это управление до тех пор, пока самый меньший сын мой Григорий не достигнет совершеннолетия определенного законом, отчитываясь во всем ежегодно пред упомянутыми опекунами; какие же будут выручены из хозяйства и других предметов капиталы, отдавать таковые, за исключением необходимых расходов, в банк или под закладные. Если же по усмотрению старшего сына моего Якова и опекунов, случилось бы среди их управления купить выгодно какое-либо недвижимое имение, то могут таковое приобрести на имя всех моих сыновей; 2-е оставляемое мною недвижимое имение никто не вправе продавать и закладывать не только в чужой род, но братья между собою и родственниками, если кто-либо из них решился бы нарушить мою волю, изъявлением только согласия на продажу или залога такового, тот лишается своего наследства невозвратно, которое поступить име-

ет к другим по порядку, данному отделению в публичном судебном заседании законным наследникам, кроме дочерей моих. 3-е, по достижении самым младшим сыном моим Григорием совершеннолетия, все между собою братья должны владеть наследственным, равно приобретенным могущим для всех их недвижимым имением равно капиталами нераздельно; за смертью же кого-либо из них (чего Боже храни) законные наследники их; так каждый из сыновей или наследников их не приобретает в свою исключительную собственность недвижимое имение, равное наследственным их долям, а тогда они уже могут разделиться наследством если того желают, иначе же раздела не допускать. 4-е, Завещаю при том старшему сыну моему Якову, чтобы он как старший в семействе и трудившийся вместе со мною по управлению имением, занимался после моей смерти хозяйством добросовестно и примерно, и давал бы во всем благие советы младшим своим братьям, не обижая их ни в чем; они же должны его во всем слушать не противодействовать ему нисколько. Если же Яков не исполнит сей моей воли, то кроме ответственности перед Богом, лишится моего отцовского благословения, которое я ему даю ныне как доброму сыну. 5-е, После смерти моей жена моя Эльмаз (Мария) Артемовна, проведенная со мной жизнь в согласии и мире, и заслужившая неукоризненно имя доброй жены, матери детей и примерной хозяйки, должна жить в имении и доме выстроенном в Иванче, до ея кончины, и пользоваться из доходов всем необходимым содержанием, а также ее (держало) какую ей будет угодно иметь, кроме того она должна получать пожизненно каждый год на свои непредвиденные надобности по 300 руб. сереб. из тех же доходов; но распоряжаться имением, продавать и закладывать оное, не может, равно не имеет право просить после моей смерти, при сих ... дело по прошению поверенного оргеевского купеческого сына условиях выдела ей вдовьей части; наконец, завещаю ей наличного капи-

тала пять тысяч руб. сереб., коковый без процентов на оный, должен быть обеспечен на имени до ея кончины; но получить его в свои руки при ея жизни не может; вправе однако же распределить оный между теми детьми, которые ею по ее усмотрению избраны будут, или же между всеми, когда ей это угодно будет угодно,

6-е, Если бы я при жизни моей приобрел еще недвижимое имение и капиталы, то все это, после моей смерти должно подчиняться тем же условиям какие выражены выше, и принадлежать всем сыновьям моим. **7-е**, Я желаю и даже обязую сыновей моих, находящихся в гимназии, оканчивать науки, и если кто из них будет иметь истинную любовь к наукам и дарование, то пусть продолжит занятия и дальше, но не иначе, как в Московском университете, под наблюдением живущего там моего зятя Миссарианца. **8-е**, Обязую сыновей моих во всю жизнь их делать поминовение о спасении души моей, равно об умерших давно родителях моих и моей жены, а также дяди их Маркара Маркаровича и наконец, **9-е**, После смерти моей, никто не вправе спорить и прекословить противу сей моей последней воли; если кто решиться это сделать, то лишается наследства навсегда.

В заключение, призывая благословение Всевышнего Творца, всему моему любимому мною семейству, прошу всех вообще и каждого в особенности, любить друг друга братскою любовью и во всех житейских случайностях, не оставлять один другого без советов и вспомоществования ибо там только где есть мир, согласие и любовь, пребывает всегда благословение Божее. Составлено в городе Кишиневе, ноября 20 дня 1868 г.

К сему завещанию руку приложил завещатель (армянская подпись – копия) л. 12 об

... Духовный отец завещателя протоиререй Армяно-Григорианской церкви Мардирос Кишлалянц. Свидетели: Надворный Советник и Кавалер Андрей Андреев Захарьянов, чиновник 12-

класса Григорий Васильев Бероянц, Оргеевский 2-й гильдии купец Асвадур Ованесов Урфалов; Заверил 22 августа 1873 г. Кишиневской Армяно-Григорианской Свято-Богородичной церкви, священник Хасадур Мерзаев (М.П.)

Источник: НАРМ, ф.36, оп.1, д.760, л.11-14об.

Памятники Карabetу и Ивану Балиозу на армянском кладбище (Кишинев, ул. Валя Трандафирелор 11)

Приложение № 6. Сохранившиеся могилы семьи Балиоз

Армянское кладбище (Кишинев, ул. Валя Трандафирелор 11)

Балиоз Карabet Аракелович	1810 - 24.03.1875
Балиоз Тофана	- 26.09.1879
Балиоз Мария Артемовна	1819 – 07.06.1895

Балиоз Григорий Карпович	01.08.1867 -11.07.1896
Балиоз Иван Карпович	30.11.1851 – 29.02.1912
Балиоз Христофор Христофорович	14.09.1848 – 03.07.1910
<u>Православное кладбище с. Иванча (Оргеевский район, Молдова)</u>	
Балиоз Артур Карпович	06.10.1853-10.10.1889
Балиоз Яков Карпович	1846 – 19.04.1883
Балиоз Леон Карпович	1864-1864
Балиоз Николай Яковлевич	30.03.1883-31.07.1884
<u>Смоленское армянское кладбище, Санкт-Петербург</u>	
Балиоз Михаил Карпович	04.04.1856-17.01.1879

Приложение № 7. Церковь-часовня «Возрождения Христова», Кишинев

Էդուարդ Ալիսագով, Բելիոզների ընտանիքի ծագումնաբանական ծառը (19դ.- 20-րդ դարասկիզբ) - Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Բեսարաբիայում արժանի համբավ են վայելել հետևյալ հայ ընտանիքները՝ Մանուկ-բեյ Միրզայան, Դեյանովներ, Ջախարյանովներ, Օխանովներ, Լեբեդններ, Անուշ և Յանուշ-կիչներ, որոնց գործունեությունը պատմաբանների ուսումնասիրության առարկա է: Բեսարաբիայում ակտիվ էին հայոց թեմակալ Գ. Ջախարյանը, Ն. Աշտարակեցին և Ն.Խուդավերդյանը: Մոլդովայի հայ վաճառական ընտանիքների ներկայացուցիչների գործունեությունը, որոնք նշանակալի ավանդ են ներդրել տնտեսության, մշակույթի և հասարակական կյանքի զարգացման գործում, մնում է պատմության ստվերում: Այս բացը մեզ թույլ է տալիս որոշ չափով փակել, լուսաբանելով Բալիոզների ընտանիքի ծագումնաբանական ծառը: Ընտանիքի հիմնադիրը վաճառական Առաքել Բալիոզն է, ով եղել է հայ նշանավոր մեծանուն Մանուկ-բեյ Միրզայան-

նի շրջապատում, և դա նշանակալի դեր է խաղացել Վալախիայի, Օսմանյան կայսրության և Օսմանյան կայսրության հայերով բե- սարաբական համայնքի ամրապնդման գործում: Նրա որդին՝ Կա- րապետ Առաքելովիչը, դարձավ Մանուկ-բեյի ավագ որդու՝ Իվանի (Մուրադ) փաստաբանը, ինչը թույլ տվեց ընտանիքին ընդլայնել իր հողատարածքները, որոնք XIX դարի 40-ական թվականներին կազմում էին ավելի քան 50 հազար դեսիատին: Բալիոզի բիզնեսի խելամտությունը հանգեցրեց վաճառականների գիլդիայի անդա- մակցությանը և Օրեխովի շրջանում հողերի ձեռքբերմանը: Օրիել շրջանի Իվանչա գյուղում գտնվող կալվածքը դարձել է ընտանիքի բնակության կենտրոնը: Բալիոզի կալվածքը 1892 թվականին գնա- հատվել է 509,42,50 ռուբլի: Կարապետ Բալիոզի որդիներն իրենց կրթությունը ստացել են Պետերբուրգի համալսարանում՝ շարու- նակելով հացահատիկի արտադրության և անասնաբուծության ընտանեկան բիզնեսը: Կարապետ Բալիոզի բոլոր 11 զավակները և նրանց սերունդները զբաղվում էին սոցիալական գործունեությամբ՝ մասնակցելով տեղի հայերի համայնքային և եկեղեցական կյանքին: Նրանք խաղաղության դատավորներ էին, զբաղվում էին հասարակական և բարեգործական գործունեությամբ: Նրա փեսան՝ Բորիս Բաղդասարովը և թոռը՝ Իվան Բաղդասարովը, ընտրվել են Քիշնևի քաղաքային դումայի պատգամավորներ 20-րդ դարի սկզբին: Հետնորդների մի մասը Ռումինիա է տեղափոխվել 1930-1940-ական թվականներին:

Eduard Alkhazov, Genealogical tree of the Balioz family (19th - early 20th centuries) - Bessarabia, which was part of the Russian Empire, the following Armenian families enjoyed well-deserved fame: Manukbey Mirzayan, Delyanovs, Zakharyanovs, Okhanovs, Lebedevs, Anush and Yanushevich, whose activities are the subject of research by historians. In Bessarabia, the Armenian diocesan G. Zakharyan, N. Ashtaraketsi and N. Khudaverdyan were active. The activities of

representatives of the Armenian merchant families of Moldova, who made a significant contribution to the development of the economy, culture and public life, remain in the shadow of history. This gap allows us to shed light on the genealogical tree of the Balioz family. The founder of the family is the merchant Arakel Balioz, who was part of the entourage of the famous Armenian dignitary Manuk-bey Mirzayan, and this played a significant role in strengthening the Bessarabian community with people from the Armenians of Wallachia, the Ottoman Empire and other countries. His son Karapet Arakelovich became the attorney of Manuk-bey's eldest son Ivan (Murad), which allowed the family to expand its land holdings, which amounted to more than 50 thousand dessiatines in the 40s of the XIX century. Balioz's business acumen led to membership in the merchant guild and the acquisition of land in the Orekhov district. The estate in the village of Ivancha in the Orhei district became the center of residence of the family. The Balyoz estate was valued at 509,42.50 rubles in 1892. The sons of Karapet Balyoz received their education at the University of St. Petersburg, continuing the family business of grain production and livestock trade. All 11 children of Karapet Balyoz and their descendants were engaged in welfare activities, participating in the community and church life of local Armenians. They were justices of the peace, and were involved in public and charitable activities. His son-in-law Boris Bagdasarov and grandson Ivan Bagdasarov were elected to the Chisinau City Duma at the beginning of the 20th century. Some of the descendants moved to Romania in the 1930s and 1940s.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.09.2024թ.

Գրախոսվել է 09.09.2024թ.

Ստորագրվել է տպագրության 15.09.2024թ.

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ

ՌԱԶՄԻԿ ՏԻՓՐԱՆՅԱՆ

ԵՊԲՀ Հասարակագիտության ամբիոնի դոցենտ
razmik52@rambler.ru

Բանալի բառեր - սոցիալական ինստիտուտ, հասարակություն, մարդ, արժեք, առաջընթաց, զարգացում, տրանսֆորմացիա:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սոցիալական վերափոխումները սոցիալական ինստիտուտների կողմից հասարակության տարբեր կողմերի կառուցվածքային փոփոխություններ են: Այն նշանակում է այնպիսի արմատական որակական փոփոխություն, երբ սոցիալական իրականության հիմքում տեղի են ունենում փոփոխություններ, հատկապես անցման շրջանում, որոնց արձագանքները զգացվում են հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, վերափոխելով նրա կարևորագույն և էական որակները: Հասարակության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հակասությունների մասին վերլուծություններում մշտապես մատնացույց է արվում անցման շրջանում գտնվելու երևույթը և այնպիսի պատկերացում է ստացվում, որ այդ շրջանի ավարտը խիստ անորոշ է:

Որո՞նք են անցման շրջան կոչվող երևույթի սահմանները, կարելի՞ է արդյոք նույնացնել «անցման շրջան» և «տրանսֆորմացիա» հասկացությունները հասարակական հարաբերությունների միևնույն ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունները բնութագրելու համար

և ի վերջո, ներկա ժամանակաշրջանում և մասնավորապես հետխորհրդային տարածքի երկրներում կապիտալիստական հարաբերություններին անցումը արդյո՞ք պետք է ընթանա այն նույն փուլով ու եղանակներով, ինչով անցել են կապիտալիզմի միջուկ հանդիսացող զարգացած երկրները, թե՞ կարող էին և կարող են խուսափել կապիտալիզմին անցման «շուկայական» թերապիա կոչված ցավագին երևույթներից:

ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԵՒ ԳԼՈՒԲԱԼԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆՅՈՒՄԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԿԱՐԳՈՒՄ

Անցման շրջանի հասարակությունները նկարագրել են Գ. Սպենսերը, Ե. Դյուրգեյը, Մ. Վեբերը, Ա. Տակվիլը և Կ. Մարքսը նշելով, որ այդ ժամանակաշրջանի ամենաբնորոշ հատկանիշներից մեկը կապիտալի սկզբնական կուտակման երևույթն է: 19-րդ դարի վերջին արևմտյան հասարակագիտական մտքում սուր բանավեճ էր ընթանում հասարակության զարգացման էվոլյուցիոն և հեղափոխական ուղղությունների կողմնակիցների միջև և սոցիալական տրանսֆորմացիայի խնդիրը լուծվում էր այդ տեսությունների շրջանակներում:

Հասարակագիտական գրականության մեջ հատուկ տեղ է գրավում 20-րդ դարի առաջին կեսին Կ. Պոլանիի, Մեծ տրանսֆորմացիա՝, աշխատությունը, որտեղ հեղինակը ընդունելով սոցիալական գործընթացների վրա ազդեցության բազմաթիվ գործոնները, այնուամենայնիվ վճռորոշ դեր է հատկացնում տնտեսականին, նշելով, որ

հենց տնտեսական վերափոխումների գործոնն է հասարակական տրանսֆորմացիոն գործընթացների հիմնական խթանողը:

Ինչ վերաբերվում է տրանսֆորմացիայի ակտուալությանը, ապա այն հասարակության մեջ ժամանակի պահանջներին համա-

պատասխան սոցիալական կյանքի նոր հատկանիշների ձեռքբերումն է, որի ընթացքում էական փոփոխություններ են տեղի ունենում մարդկանց կենսակերպում, սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական կյանքում:

Մինչդեռ «անցման շրջան» հասկացությունը հաճախ ճշգրիտ չի արտացոլում տեղի ունեցող գործընթացները այնքանով, որքանով որ երևույթի սկիզբն ու ավարտը հստակ ու միանշանակ չէ: Ավելին, առանձին դեպքերում մի շարք հեղինակներ անցման շրջանը հասկանում են ոչ թե որպես սոցիոլոգիական կատեգորիա, այլ հատուկ հասկացություն, որը բնութագրում է միայն կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցումը:¹

Այդ իմաստով «տրանսֆորմացիա» հասկացությունը ավելի միանշանակ և հստակ է բնութագրում տեղի ունեցող գործընթացները, որի մեջհասկացվում է ինչպես սկզբնական ձևի, այնպես էլ էական հատկությունների ընդհանուր փոփոխություն, վերափոխում: Ակնհայտ է, որ տրանսֆորմացիան չի բնութագրում փոփոխությունների միակողմանի ուղղվածությունը, այն կարող է լինել ինչպես առաջադիմության, այնպես էլ հետադիմության տեսքով: Գլխավորը տրանսֆորմացիայի մեջ հասարակական կյանքի ձևի ու բովանդակության, նրա ինստիտուցիոնալ ոլորտի արժեքների ու կյանքի մյուս սոցիալ-մշակութային կառուցվածքի վերափոխումն է: Քանի որ վերափոխման են ենթարկվում հասարակության բոլոր կողմերը, այդ իսկ պատճառով էլ ընդունված է կիրառել նաև «համակարգային տրանսֆորմացիա» հասկացությունը, որը ենթադրում է սոցիալական կառուցվածքի վերափոխում, տնտեսության աստիճանական փոփոխություններ, որոնց ընթացքում ինչպես կարող են զուգահեռաբար գոյություն ունենալ հինը, այնպես էլ նորը: Ընդ որում աստիճանաբար տեղի է ունենում սոցիալ-

¹ Бутенко А., Шкроба А. Диалектика общественного развития. Киев 1990, с. 320.

տնտեսական նախկին կառուցվածքների վերափոխում նորով, առաջացնելով սոցիալական նոր կառուցվածք: Եվ այդ փուլին բնորոշ օբյեկտիվ ռեալությունն այն է, որ ցանկացած անցման շրջան «հիվանդոտ է», նրան ուղեկցում են լուրջ վտանգներ, աճող սոցիալական անհավասարություն ու լարվածություն: Այդ վիճակում մարդկանց հին վարքային կարծրատիպերը չեն աշխատում և իրավիճակը ստիպում է նրանց սթափ գնահատելով սեփական հնարավորությունները, ադապտացվել ստեղծված իրավիճակին, կամ փորձել նրանից դուրս գալու ելքեր փնտրել:¹

Սոցիալական տրանսֆորմացիայի առանցքում դրված է մոդեռնացման գաղափարը: Լայն իմաստով այննշանակում է ցանկացած առաջադիմական փոփոխություն, որը վերաբերվում է նաև ոչ կայուն սոցիալ-քաղաքական համակարգերին: Սակայն համակարգի ցանկացած անհավասարակշռություն դեռևս անցման փուլ մտնելու նշան չէ, իսկ հասարակության բարեփոխումների ընթացքում առաջացած անկայունությունը անցման շրջանի հետնույնացնելը անթույլատրելի է, որը երբեմն գրականության մեջ նկատվում է:²

Ժամանակակից գրականության մեջ անցման շրջան հասկացությունը օգտագործվում է մեկնաբանելու համար վերջին երկու դարերի ընթացքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, հատկապես նկատի է առնվում ավանդական հասարակությունից ինդուստրիալի անցման ողջ պատմական ընթացքը: Այսպիսով, «տրանսֆորմացիա» կատեգորիան սոցիալական զարգացումը բնութագրող ավելի ընդհանուր ու ինքնուրույն սոցիոլոգիական կատեգորիա է: Ժամանակակից գիտության մեջ անցումային հասարակությունների մասին դրույթները ընկած են «մոդեռնացման»

¹ **Комаровский В.** Переходное сознание переходного периода. Общественные науки и современность. М. 1994, N1, с.39-46.

² **Зубкевич Л.А.** Основные подходы в определении начала и конца переходного периода в обществе // Вестник Нижегородского университета. 2004. Вып. 1 С. 433-438.

տեսության հիմքում, որոնք բնութագրում են մեր օրերի արևմտյան տիպի հասարակությունների անցման յուրահատկությունները: Տվյալ դեպքում կարևորվում է այն, թե ինչով է ինքնատիպ անցման ժամանակաշրջանը արդի դարաշրջանում և ինչով են պայմանավորված սոցիալական հարաբերությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Եթե ելնենք զուտ քանակական չափումներից, հիմք ընդունելով մոդեռնացման համար անհրաժեշտ հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացվածության բարձր աստիճանը, ապա վերջինս հնարավորություն է տալիս գնահատել յուրաքանչյուր պետության հասարակության տեղը ժամանակակից քաղաքակրթությունում:

Իհարկե, սոցիալական տրանսֆորմացիայի, անցման փուլում գտնվող մեր տիպի հասարակությունների համար շատ կարևոր է տնտեսական զարգացման ամբողջական խնդիրների լուծումը երկրի համար: Սակայն այդ ասպեկտները ածանցյալ են և իրականում դրանք կախված են բոլորովին այլ անցումների հետ: Այսինքն, պարզ ասած մեր ժամանակակից հասարակարգի, նրա անցման վիճակի ընդհանուր փիլիսոփայական վերլուծությունը նոր մոտեցումների հարց է դնում: Այն, ինչը չի կարող տալ «մոդեռնացման» տեսությունը: Խնդիրը ոչ թե տվյալ տեսության թերության մեջ է, այլ առաջին հերթին այն բանի, որ գլխավոր, արմատական տեսական հիմնախնդիրը ոչ թե տեխնիկատնտեսական, այլ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր բնույթի, լայն իմաստով հասարակարգի փոփոխության և վերջինիս հետ կապված տեխնիկատնտեսական, տեխնոլոգիական, գիտամշակութային և զարգացման այլ ասպեկտների մասին է:

Այս առնչությամբ շատ կարևոր հարց է առաջանում. գոյություն ունե՞ն արդյոք շուկայական հարաբերությունների կառուցման (անցման) այլընտրանքային եղանակներ: Այդ հարցի պատասխանը, որպես սոցիալական գործունեության հատուկ տեսակ տալիս է

Մ. Վեբերը:¹ Վեբերը գտնում է, որ բացի ժամանակակից կապիտալիզմից գոյություն ունի կապիտալիզմի ևս երկու տիպ, որոնք իրարից տարբերվում են ոչ թե պատմական ժամանակագրությամբ, այլ գործունեության տիպով:² Այստեղ Մ. Վեբերը կանգնում է խնդրի մեկնաբանման սոցիալ-մշակութային մոտեցման վրա, մի կողմ թողնելով մեկ միասնական կապիտալիզմի գոյության մասին ավանդական քաղաքատնտեսության մոտեցումները, որի կարծիքով կապիտալիզմը ծագելով 16-17 դարերում, անցնում է իր զարգացման տարբեր փուլերը: Ընդհակառակը՝ Վեբերի կարծիքի համաձայն գոյություն ունի կապիտալիզմի մի շարք սոցիալ-տնտեսական ձևեր: Ըստ Վեբերի ժամանակակից արդյունաբերական կապիտալիզմը ձևավորվում է ոչ միայն կապիտալի կուտակման զուտ տնտեսական ճանապարհով, այլ հասարակության մեջ բուն կապիտալիզմի ոգու հաստատումով:³ Ընդունելով կապիտալիզմին անցման մի շարք սոցիալ-տնտեսական ձևերի հնարավորության վեբերյան տեսակետը, այնուհանդերձ չպետք է մոռանալ այն կարևորագույն հանգամանքը, որ այսօրվա գլոբալացման գործընթացները իրենց որոշակի կնիքն են թողնում և իրենցով պայմանավորում անցման շրջանի զարգացման յուրահատկությունները: Ուստի, հասարակության զարգացման ամբողջ տրանսֆորմացիոն գործընթացները անհրաժեշտ է նաև այս տեսակետից վերլուծել:

Ժամանակակից քաղաքակրթության առանցքը կազմող համերկրային ընդգրկումներ ձեռք բերող գլոբալացման գործընթացը անխուսափելի և պատմական անհրաժեշտություն է քաղաքակրթության զարգացման ժամանակակից փուլի համար: Իհարկե, գլոբալացումը հեռու է զուտ տնտեսական երևույթ լինելուց և հազիվ թե այն իրականություն դառնա միայն ու միայն տնտեսական զար-

¹ Вебер М. Избранное. Образ общества. М., 1994, с. 507.

² Вебер М. Избранное. Образ общества. М., 1994, с. 512

³ Вебер М. Избранное. Образ общества. М., 1994, с. 557.

զացումների բերումով, չնայած այն բանին, որ հենց տնտեսական հարաբերությունների ոլորտի շնորհիվ է, որ հասարակական կյանքի զարգացումը ստանում էօբյեկտիվ և օրինաչափ բնույթ: Ուրքան էլ տնտեսականը վճռորոշ լինի այդ գործընթացում, այնուամենայնիվ գլոբալացումը չի կարող առանց հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների, սոցիալական ինստիտուտների և մասնավորապես սոցիալական կառուցվածքային մակարդակների համանուն փոփոխությունների տեղի ունենալ: Եվ ամենից առաջ սոցիալականի կառուցվածքային յուրահատկություններով են պայմանավորված եղել հասարակության և՛ առաջընթաց, և՛ հետընթաց շարժումները, իսկ դասակարգերի միջև մղված պայքարը եղել է հասարակական կյանքի առաջընթացի շարժափոկների մեջ ամենաառանցքայինը, որը արտահայտման տարբեր դրսևորումներ ունենալով, անցման շրջանում առանձնապես իրեն զգացնել է տալիս:

Բնականաբար անցման շրջանը, տրանսֆորմացիոն գործընթացները ընդգրկում են ոչ միայն ներպետական, այլ նաև պետությունների միջև հարաբերությունները: Մեր մոլորակի վրա հատկապես վերջին երկուտասնամյակներում տեղի ունեցող քաղաքական ու տնտեսական զարգացումները օբյեկտիվորեն հանգեցրեցին զարգացած ու զարգացող երկրների պետությունների տնտեսական աշխարհագրական միավորների փոխկախվածությանը: Մյուս կողմից՝ գլոբալ զարգացումները, հատկապես հետխորհրդային տարածքի բոլոր պետություններում, նորագույն պատմության ավարտն ազդարարեցին հասարակական կյանքի բոլորբնագավառներում լիբերալ արժեքների, ժողովրդավարության ու կապիտալիզմի հաղթանակով: Մինչդեռ գլոբալացման գործընթացները միատեսակ չեն ընկալվում ինչպես ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ հետխորհրդային տարածքի շատ երկրներում, ուր այն ընկալվում է իբրև ամերիկանացում կամ արևմտացում:

Նման պայմաններում նույնքան օբյեկտիվ օրինաչափությամբ են թելադրված հակազլոբալիստական ըմբոստությունները ու անջատողական մղումները, հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ հետխորհրդային տարածքի անցման ժամանակաշրջան ապրող երկրների բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում նաև մերհանրապետությունը, իր մաշկի վրա զգալով սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների, տրանսֆորմացիոն գործընթացների հետևանքները, այդպես էլ մինչև օրս բարեկեցության աստիճանով չկարողացան մոտենալ զարգացած երկրների համապատասխան ցուցանիշներին:

Ավելին, սոցիալական աղքատությունն ու մշտական հակամարտությունների կենտրոնները հենց այդ երկրներում են: Ուստի, այժմ զարգացող կոչված երկրներն ավելի շատ գլոբալ հիմնախնդիրների, քան հաջողված տրանսֆորմացիոն գործընթացների օրինակ են: Այս առնչությամբ օրինաչափ հարցեր են առաջանում. ինչու՞մն եննման ապակառուցողական գործընթացների իրական պատճառները, չէ՞ որ դրանց զգալի մասը տրանսֆորմացիոն գործընթացներին նախորդող ժամանակաշրջանում բացակայել են և վերջապես որքանո՞վ են դրանք ուղղորդվում և ի՞նչ նպատակի իրականացման են միտված:

Այս և նման այլ կարգի հարցերի տարատեսակ մեկնաբանությունները իրենց արտացոլումն են գտել բազմաթիվ հեղինակների գիտական աշխատություններում, սկզբունքներում, գիտական հարցադրումներում:

Այսպես՝ քաղաքակրթական մոտեցման ներկայացուցիչները հասարակության պատմությունը ու նրա կառուցվածքներ կայացնում են որպես բազմաթիվ հասարակական կարգ, մշակույթ ու արժեքներ ունեցող քաղաքակրթությունների փոխազդեցությունների գործընթաց: Եվ քանի որ զանազան քաղաքակրթություններ վերահսկում են անհավասար ծավալի ռեսուրսներ, հետևաբար քա-

ղաքակրթությունների պայքարի ընթացքում նրանցից մեկն ավելի կենսունակ և ուժեղ է գտնվում, որն էլ իրենով պայմանավորում է զարգացման գործընթացը:

Ուստի մարդկության ամբողջ պատմությունը քաղաքակրթությունների փոխհարաբերությունների, կոնֆլիկտների ու պայքարի պատմությունն է, որը շարունակվում է այսօր՝ գլոբալացվող երկրային քաղաքակրթության էվոյուցիայիմեր դարաշրջանում:

Գաղտնիք չէ, որ կապիտալիզմի արդի համակարգը բաղկացած է տնտեսական ու սոցիալական զարգացվածության երկու անհավասար ենթահամակարգերից՝ զարգացած կենտրոնի և նրանից տնտեսապես ու ֆինանսապես կախված ծայրամասային երկրներից: Վերջիններիս տնտեսապես կախյալ վիճակն իր կնիքն էթողնում հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների, այդ թվում նաև թե՛ սոցիալական կառուցվածքի, թե՛ հոգևորկյանքի վրա, որոնք բնականաբար չեն կարող լինել զարգացած երկրների չափանիշներին համապատասխան, այլայն ձևավորվում է ելնելով կապիտալի կուտակման ժամանակաշրջանին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական կացութաձևի հատկանիշներով:

Զարգացած կամ կապիտալիզմի միջուկ հանդիսացող երկրների և զարգացող, տրանսֆորմացիայի փուլում գտնվող պետությունների միջև ձևավորվող թե՛ տնտեսական ու թե՛ քաղաքական սկզբունքներն ավելի շատ ենթակայական քան հավասարության հարաբերությունների վրա են հիմնված, որի արդյունքում կախյալ երկրների քաղաքական ու տնտեսական շահերը ենթարկվում են զարգացած երկրների համապատասխան շահերին: Հենց այս հանգամանքն էլ՝ զարգացած երկրներից կախյալ երկրների կախվածության կառուցվածքի ու ձևավորման մշտական վերարտադրությունը զարգացող երկրների համար ավելի բարձր մակարդակ ապահովելու ճանապարհին խոչընդոտներ է առաջացնում:

Այսքանով հանդերձ, վերջիններիս հաղթահարումը կախյալ պետությունների կողմից հնարավոր է, էթեապահովված է պետության տնտեսական անկախությունը և ազատ է կենտրոնի երկրների տնտեսական ու քաղաքական ճնշումներից, որի իրական հնարավորությունները զարգացող երկրների մեծ մասը պրակտիկորեն գրեթե չունեն:

Մինչդեռ, կախյալ երկրների զգալի մասում ընթացող տրանսֆորմացիայի գործընթացները հասարակությանն ավելի են ներքաշում սոցիալ-տնտեսական այնպիսի լուրջ խնդիրների մեջ, ինչպիսիք են արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության քայքայումը, երկրի բնակչության մեծամասնության աղքատացումը, հարուստների նոր շերտի ձևավորումը, զանգվածային գործազրկության առաջացումը և այլն:

Գլոբալացումը, ինչպես նաև հետխորհրդային տարածքի զարգացող երկրներում ընթացող տրանսֆորմացիոն գործընթացները բոլորովին չեն նշանակում գոյություն ունեցող տարբեր տնտեսական մակարդակների վերացում:

Կապիտալիստական համակարգում կախյալ երկրների գործոնը եղել ու մնում է հավելյալ արժեքի ստացման այն աղբյուրը, որը ապահովում է կապիտալիստական ամբողջ համակարգի կենսագործունեությունը: Փաստ է, որ կապիտալիստական զարգացած երկրներն են առաջին հերթին շահագրգռված իրենց պետություններում եկամտի ստացման բարձր նորմայի ապահովմամբ, այլ ոչ թե կախյալ երկրների զարգացմամբ: Մյուս կողմից կապիտալիզմի տակման տրամաբանությունը ենթադրում է կախյալ երկրներում հետագա սոցիալական բևեռացման, բնակչության շահագործման ուժեղացման և բացարձակ աղքատացման, գործազրկության պահպանման շարունակական գործընթաց: Մասամբ այդ նպատակի իրականացմանն են նաև անուղղակիորեն միտված զարգացած երկրների կողմից կախյալ երկրներին «պարտադրված» անցման

Ժամանակաշրջան կոչված կառուցվածքային վերափոխումների ծրագրերը, որոնց խնդիրը մի կողմից երկիրն ընդգրկելն է կապիտալի կուտակման ընդհանուր մոդելի մեջ, մյուս կողմից՝ սոցիալական կառուցվածքի հետագա վերափոխումը: Քանի որ նեոլիբերալիզմի փուլում կապիտալի եկամտային մասը երկրի ներսում նվազում է, առաջին հերթին սոցիալական ոլորտին, մասնավորապես կենդանի աշխատուժին վճարվող աճող ծախսերի պատճառով, ուստի կախյալ երկրների էժան աշխատանքային ռեսուրսները զարգացած երկրների կապիտալի եկամուտներն ապահովող հսկայական ռեզերվ են, որոնք թույլ են տալիս հետագայում ևս ապահովել բարձր եկամուտ՝ օգտվելով տարբեր երկրներում կապիտալիզմի զարգացման անհամաչափության փաստից: Նման սոցիալական ռեզերվի, էժան աշխատաշուկայի ստեղծումը և վերարտադրությունը կախյալ երկրներում ձևավորում է այսպես կոչված մշտապես աճող հարաբերական գերբնակչություն, աճող սոցիալական լարվածություն: Այսպիսով, մարդկությունը սոցիալական զարգացման նմանարատավոր շրջանից դուրս գալու համար կարիք ունի համամարդկային գոյակցության նոր համակարգի մշակման, որը իր էությամբ պետք է վերացնի կապիտալիզմի բազմաթիվ հիմնական արատները:

Размик Тигранян, Роль социальных институтов в процессе преобразования социальной структуры - Таким образом, актуальность трансформации заключается в приобретении и соответствующих требованиям времени характеристик социальной жизни, в течение которой как но-экономических сферах.

Понятие переходный период зачастую достоверно не отражает происходящие процессы постольку, поскольку начало и конец данного явления не являются однозначными. Более того, в отдельных случаях переходный период рассматривается не в качестве со-

циологического понятия, а как понятие, которое характеризует переход от капитализма к социализму, а не наоборот.

Трансформация – это не просто синоним терминов «развитие», «преобразование», «модернизация», а самостоятельная категория характеризующая общество переходный период. Эта категория описывает особое состояние общества, при котором происходят качественные переходы и изменения форм социальных связей, типа и способов развития. Трансформация включает компоненты модернизации, постмодернизации, традиционного отступления. Глобализация оказывает трансформирующее влияние на все базовые структуры и ценности современной цивилизации

Razmik Tigranyan, The role of the social institutions in the process of social structures transformation - Transformation is not only synonym of the terms “development”, “formation”, “modernization”, but it is also a self category characterizing the society of transformation period. This category describes the peculiar state of the society, when qualitative transforms and changes of forms of social relations, types and ways of development take place. Transformation includes components of modernization, post-modernization, traditional digression. Globalization has a transforming influence on all the basic structures and values of the contemporary civilization.

Ուղարկվել է խմբագրություն 31.10.2024թ.

Գրախոսվել է 05.11.2024թ.

Ստորագրվել է տպագրության 07.11.2024թ.

DOI: <https://doi.org/10.59630/25792644-2024.2.27-58>

**THE PROBLEM OF SUPPORTING
FAMILY VALUES IN RUSSIA**

LAYLA ISMAILOVA, ARMEN SAHAKYAN

Candidate of Physical Sciences, Associate Professor,

Head of the Department of

Social-humanitarian disciplines

ismailova_lm@mail.ru

Doctor of Science, professor of the chair of

Socio-humanitarian disciplines

sahakian2004@mail.ru

Key words - institution of family, social phenomena, public relations, decomposition of spiritual and moral guidelines, destructive psycho-ideological impact, demographic situation, family values and traditions.

INTRODUCTION

The scientific article is devoted to the consideration of the problems of the modern family. The institution of family in Russia today is going through difficult times. The principles are no longer relevant. The society has developed a tolerant attitude towards various social phenomena, such as divorce, cohabitation, abortion, violence, promiscuity, etc. These concepts have ceased to be immoral and have come to be perceived by society as normal.

The crisis of social relations has led to the decomposition of spiritual and moral guidelines. The destructive psycho-ideological impact on the citizens of our country is a threat to the demographic situation in the country. The family has ceased to be valuable. The divorce procedure has been simplified, as a result of which their number has increased, and the

share of single-parent families has increased. In addition, difficult economic conditions have pushed people to commit criminal acts. In order to revive the value of the status of the institution of the family, it is necessary to take appropriate measures at the state, public and intra-family levels.

The most accessible way to solve the problem is traditions that can unite and strengthen the family as a whole, as well as legislative measures that will create conditions for the preservation of family values and traditions.

THE PROBLEM OF SUPPORTING FAMILY VALUES IN RUSSIA

The institution of the family in the Russian Federation is protected by the State. The concept of “family” can be considered in the legal and sociological sense. In the sociological sense, a family is a small primary unit of society, based on marriage or consanguinity, whose members are bound together by certain relations, community of life, mutual assistance, moral and legal responsibility. In the legal sense, it is a circle of persons bound by personal non-property and property rights and obligations arising from marriage, kinship, adoption or other form of taking children for upbringing in the family [1]. The institution of the family in Russia today is going through difficult times. The principles and values on which the traditional family was previously built are no longer relevant. Society has developed a tolerant attitude to various social phenomena, such as divorce, extramarital cohabitation, abortion, violence, sexual promiscuity, etc. These concepts have ceased to be a characteristic of amorality. These notions have ceased to be immoral and have become perceived by society as ordinary.

One can hear more and more such concepts as “guest, civil marriage”, “Child Free”, “same-sex relations”, but what can all this lead to in the near future? The activities of extremist organizations, certain media and the imposition of values of unfriendly foreign countries - Western

countries and the United States - also pose a threat to traditional values. The ideological influence on citizens and the younger generation leads to the imposition of a system of values alien to Russian society and destructive of moral foundations, including the cultivation of selfishness, permissiveness, denial of the ideals of patriotism, the values of a strong family, marriage and large families. Destructive psycho-ideological influence on the citizens of our country is a threat to the demographic situation in the country. The collapse of the Soviet Union and the ensuing economic, political and social changes affected the institution of the family, and the crisis of the family institution became more evident by the early 1990s. The decline in industrial production, growing unemployment, worsening living standards, and rising prices for life-supporting goods were the pre-conditions for unsatisfactory material and living conditions for the majority of the country's population and a low birth rate. Young families had no independent financial support and were dependent on their parents, and the excessive employment of women led to unsatisfactory living conditions.

The crisis of social relations led to the decay of spiritual and moral values. Traditional family values have been replaced by false ones, such as the loss of parental authority, the “Child Free” movement, which promotes the refusal to have children, the emergence of “same-sex marriages” and new types of family relations. For example, civil marriage (cohabitation of partners without registration in civil status acts), guest marriage (union of two people who do not live together permanently and do not have a common household), concubinage (a second family for a man, with a woman having financial support from a man and heirs recognized by him), church marriage (union of a man and a woman, made by marriage in the church, without registration in state bodies) [2]. These forms of family relations do not give rise to legal obligations of family members and their establishment (entry into inheritance, recognition of

paternity, etc.) is carried out by applying to state and judicial authorities. The family has ceased to be valuable. Divorce procedures have become simpler, as a result of which their number has increased and the proportion of single-parent families has risen. In addition, the difficult economic conditions of life have pushed people to manifest actions of a criminogenic nature.

More able-bodied people have become involved in antisocial lifestyles, abuse of alcoholic beverages and drugs, and as a consequence, aggression against family members and domestic violence. There are more children running away from home, vagrancy and begging, and child delinquency is on the rise. The main problems in the development and functioning of the family institution include:

1. Fairly easy procedure of marriage and its dissolution. In recent decades, the number of divorces has increased and today there are more than 50% divorces per 100 registered marriages [3];

2. Unwillingness of spouses to take responsibility for the relationship, inability to hear the partner and unwillingness to solve problems peacefully, frequent quarrels, mutual offenses and claims;

3. Financial problems - mainly arise in families because of the current economic instability in the state, insufficiently paid labor, increased prices for goods and services, lack of their own housing. Unwillingness to provide for their families independently;

4. Domestic difficulties - distribution of household duties and unwillingness to fulfill them, shifting of housework to one of the spouses, conflicts of spouses related to different approaches to upbringing of children or unwillingness of one of the spouses to take part in upbringing. Sometimes the cause of family disintegration may be interference in the private life of relatives of one of the spouses and inability to defend their interests.

5. Besides the above mentioned family problems, one of the most destructive is domestic violence (total control, jealousy, clarification of relations, criticism, aggression, hand-wringing, moral pressure). Such attitude is found both in the attitude of a man to a woman and in the attitude to children.

The number of children running away from home due to abuse or lack of understanding is also increasing. Due to the loss of moral values and their reassessment, the role of parents in the upbringing of children is also weakening, which is also one of the most important problems. This happens due to unwillingness to deal with children, overburdened with domestic problems or parents' employment. Alcoholism, drug addiction, idleness, immoral or illegal behavior of one or both spouses. A child growing up in such a family absorbs unfavorable socialization scenarios from early childhood, which later leads to a distorted formation of the child's personality. Under articles 54 and 63 of the Family Code of the Russian Federation, children have the right to live and be brought up in favorable family conditions, and parents are responsible for the upbringing and development of their children and must take care of their physical and mental health and their spiritual and moral development. For non-compliance with the rules established by law, legal consequences are imposed on parents [4].

Propaganda of free relationships, unwillingness to give birth and raise children, same-sex relationships, the spread of "alternative" forms of marriage leads to negative trends in the socio-cultural sphere, the system of education of the future generation: television and cinema screens are filled with domestic and foreign films with an abundance of scenes of murder, violence, cruelty; there is an abundance of TV programs that destroy social consciousness and change values, including the institute of family and marriage; there is a limited release of children's TV programs and films that inculcate children's rights and values. Most out-of-school

institutions operate on a paid basis, which is not always financially feasible for a family, especially if it has several children. A separate problem facing society is same-sex relationships. Registration of such relationships is prohibited by law in Russia, but in fact there are enough couples in them. As a consequence, all this may lead to demographic decline.

Federal Law “On Amendments to the Code of the Russian Federation on Administrative Offenses” from 05.12.2022 № 479-FZ (with amendments and additions from 17.05.2023) amended Article 6.21 of the CAO RF prohibiting propaganda of non-traditional sexual relations or sex change, which is expressed in the dissemination of information aimed at the formation of citizens of non-traditional sexual attitudes, relationships or sex change. These restrictions now apply not only to minors, but also to all age categories of citizens. For propaganda - citizens can receive a fine from 50,000 to 100,000 rubles, in the case of propaganda among minors - the fine can be from 100,000 to 200,000 rubles. Article 6.21.2 containing prohibitions for dissemination among minors of information demonstrating non-traditional sexual relations or causing a desire of minors to change sex was introduced into the CAO RF. [5]. To revitalize the value of the status of the family institution, it is necessary to take appropriate measures at the state and public levels.

Thus, on 09.11.2022, the Decree of the President of the Russian Federation No. 809 approved the “Fundamentals of State Policy for the preservation and strengthening of traditional Russian spiritual and moral values” [6] [6]. One of which is a strong family, mutual assistance and mutual respect of its members. The main task of the modern family as an institution should be aimed at a certain model with the distribution of rights and responsibilities between family members, authoritarian system of parental education, ensuring the assimilation of basic norms, values, culture, morality, skills of interaction between people and subsequent transfer to future generations. In order to revitalize the value of the sta-

tus of the family institution, it is necessary to take appropriate measures at the state, public and intra-family levels. Let us consider some measures to protect and support the family and childhood taken at the state level and requiring further improvement for the restoration and healthy functioning of the family institution in Russia:

1. At the state level, it is necessary to ensure the implementation of federal programs aimed at assisting the family, protecting the rights and interests of children; the development of budget financing of the social infrastructure of childhood: education, health care, culture; the provision of a flexible system of benefits, improving family relations in general; the solution of tasks to ensure and improve the standard of living of the population; assistance and support for families in difficult life circumstances, children left without parental care; the introduction of social programs for the protection of children's rights and interests. Thus, Presidential Decree No. 809 approved the “Fundamentals of State Policy for Preserving and Strengthening Traditional Russian Spiritual and Moral Values”. One of these values is a strong family, mutual assistance and mutual respect of its members.

2. At the social level, it is necessary to strengthen the family and further propagandize family values; to ensure the unhindered exercise of family members' rights; and to prevent arbitrary interference by anyone in family affairs.

3. At the intra-family level - a child from early childhood should be taught traditional norms and rules of behavior in the family. By the example of their parents and other relatives the child learns, adopts experience and models of behavior and attitude to others, so it is important that these relations were healthy. Each family has an individual image, which is manifested in its structure, distribution of responsibilities, methods of upbringing.

One of the most accessible ways are traditions, which fulfill one of the most important tasks - to unite and strengthen the family as a whole (joint leisure activities at home and in the countryside, discussion of the events of the day). The ultimate goal of developing and strengthening the institution of the family is the creation of a social group that has the ability to adequately ensure the full and normal physiological, mental and personal development of the person who belongs to it. Preserving the institution of the family and family values is the main task at present. Moral values and foundations, formed within the home, are then transferred to society, subsequently manifesting themselves in human behavior in various social groups. Family values form human culture and make society more humane.

The authors conducted a sociological survey with more than 100 respondents of three generations. The survey showed that for all respondents the family is close people who support and understand, who are ready to help at any time. As for the question of how to strengthen the family, each respondent had his or her own ideas, but the majority agreed that children should grow up in a healthy society, free from propaganda of same-sex relations and other immoral actions that undermine the prestige of the family. At the state level, implement social policies to support young families with the possibility of obtaining housing. Return to national traditional views. Pay attention to the ethical education of children and adolescents. And also to spend more time on each other, to be able to listen and forgive, to help and support each other. Thus, by protecting and supporting the institution of the family by society, the state and citizens themselves, the family will gradually regain its status and become an important element in the development of society and the state.

I would like to dwell also on the economic and social changes in Russia, which directly or indirectly affect the family and their values. Falling industrial production, growing unemployment, deteriorating liv-

ing standards, rising prices for life-supporting goods lead to unsatisfactory material and living conditions for the majority of the country's population, and a low birth rate.

This is explained by the fact that young families do not have independent financial support and are dependent on their parents, and the excessive employment of women leads to unsatisfactory everyday life

The problem of supporting family values in the context of economic and social change is that some factors can lead to the breakdown of family ties and the loss of traditions.

These include:

- Penetration of the virtual world. Increased workload, changing roles and stereotypes in the family.
- Economic difficulties. Unfavorable material and living conditions, decrease in the purchasing power of the family.
- Excessive employment and nervous overload of parents. They lead to a decrease in the quality of family upbringing and aggravation of conflicts
- Strengthening family values requires such conditions as affordable housing, decent wages, the opportunity to get an education, exposure to spiritual values and culture.

The following measures can be taken by the state to support family values:

- Introduction of family social programs aimed at supporting families with children and creating favorable conditions for their development;
- development of a system of family counseling and assistance in resolving conflicts within the family;
- introduction of laws protecting the rights of family groups and providing social protection;
- conducting educational work on family upbringing and values.

Family values and traditions play a key role in modern society

In forming the family structure, raising children and ensuring well-being. However, with the rapid development of technology, changes in the socio-cultural environment and economic difficulties, the preservation of these values is becoming an increasingly urgent problem. In this regard, legislative regulation is designed to ensure the protection and strengthening of family values and traditions. Family values are a kind of foundation on which every family is built. They help to define common goals and principles, promote the development of trusting relationships between family members, and form an informed and harmonious interaction. Strong family values provide each family member with a sense of belonging, security and love. Family values can include such aspects as honesty, support and care for loved ones, responsibility, tolerance, spiritual development, justice, hard work and many others. They build healthy relationships between family members, ensuring harmony and understanding within the family circle.

Family values and traditions form the basis of society, determining interpersonal relations, the principles of education, the transmission of knowledge and experience from generation to generation. These values may include respect for elders, caring for loved ones, responsibility for one's actions, the importance of family time, and support in times of need. Traditions, on the other hand, bring the family together, creating a unified whole, preserving the history and culture of the family.

Traditions are the accumulated experience of ancestors, values, customs and holidays that form the cultural heritage of the people. The preservation and transmission of traditions enriches the cultural space of society, strengthens its identity and the bond of generations. Traditions contribute to the preservation and development of national culture and support spiritual unity and harmony in society.

Neglecting family values and forgetting traditions is fraught with disorientation, loss of identity and loss of cultural heritage. Society and the State must therefore promote the preservation and respect of family values and traditions, create conditions for their transmission to younger generations, and support cultural diversity and the multiplicity of traditions.

Family values and traditions are of great importance for society and the State, as they contribute to the strengthening of social stability, the formation of a spiritual and moral foundation, and the preservation of cultural heritage. Supporting family values and traditions means investing in the future, ensuring the sustainable development of society and the State. The family is the backbone of society, and its values and traditions are the foundation on which an integral and prosperous society is built.

Legislative measures to preserve family values and traditions. In order to preserve and strengthen family values, it is necessary to consciously work on their formation and maintenance. It is important to take the time to discuss and define common values among family members, to develop rules of interaction and principles that will be respected by everyone. In addition, attention should be paid to developing mutual understanding, trust and support among all family members.

One of the fundamental legislative measures that help to strengthen the family is the protection of the rights of children and parents. Laws governing adoption, custody, alimony, and division of property in divorce play a key role in ensuring the well-being of children and protecting the interests of parents. For example, in Russia, legislation strictly regulates child custody and guardianship, which helps create conditions for the healthy development of children and strengthens the institution of the family.

Important ways to preserve family values include spending time together, socializing, participating in joint activities, and supporting each

other through hardships and joys. It is also important to take into account the individual needs and aspirations of each family member, and to maintain a balance between common interests and personal space.

To ensure that families are strengthened and their values preserved, governments in various countries are taking a number of measures, including:

- Introduction of family social programs aimed at supporting families with children and creating favorable conditions for their development;

- development of a system of family counseling and assistance in resolving conflicts within the family;

- introduction of laws protecting the rights of family groups and providing social protection;

- conducting educational work on family upbringing and values.

Legislative regulation of the preservation of family values and traditions plays an important role in modern society, where values and traditions become a pillar in conditions of rapid progress and change. Support for family values contributes to strengthening the institution of the family, the formation of a healthy society and happy generations.

Another important aspect of legislative measures is the promotion of family values. The state can create programs to support families with children, conduct educational activities to raise awareness of the importance of family in society. Laws that encourage the creation of families, provide benefits for having children, contribute to the increase in the birth rate and strengthen the institution of the family [7].

In general, it can be argued that legislative measures play a huge role in the formation of a strong family and a healthy society. Compliance with the laws regulating family relations contributes to the strengthening of relationships within the family, provides protection of the rights of all its members and creates conditions for a happy and har-

monious life. It is therefore important to realize the significance of legislative measures and their impact on the formation of a healthy society through the strengthening of the institution of the family.

Legislation plays a key role in preserving and strengthening family values and traditions. It should serve as a reliable shield protecting the family from negative external influences and, at the same time, as a solid foundation on which the well-being of society is built.

We consider it necessary to mention divorce procedures, which also have an impact on family values. The following steps can be taken to support family values and simplify divorce procedures:

- Dissolution of marriage online. This will save moral strength and time of the spouses, as they will be able to send the application for dissolution of marriage electronically and ask to consider the case in their absence.

- Conflict resolution with the help of a mediator. A professional mediator finds out the interests and true desires of the spouses and organizes negotiations so that the parties hear each other.

- Conclusion of agreements on the division of jointly acquired property, on determining the order of communication with children and on the payment of alimony. This will help to resolve issues with minimal time and money.

- Psychological support. Divorce - a difficult procedure, after which the former spouses change the financial situation, the usual way of life and rhythm of life. It is advisable to consult a family psychologist.

- Also, to prevent divorces it is possible, for example, to hold lectures, seminars, psychological trainings and consultations for newlyweds, to increase their social and psychological knowledge about family life.

Conclusions and suggestions. Modern society faces a number of challenges that make it difficult to preserve family values and traditions.

The penetration of the virtual world, increased workload, changing roles and stereotypes in the family, as well as economic difficulties can lead to the disintegration of family ties and the loss of traditions. Supporting the institution of the family through legislative regulation is becoming a necessity. Legislative measures aimed at protecting the family play an important role in the formation of a healthy society. Supporting family values, strengthening the rights of children and parents, as well as promoting family relations - all this contributes to the establishment of harmony and well-being in society. Therefore, it is necessary to be conscious of the laws regulating family relations and strive to comply with them for the benefit of the family and society as a whole. Family values are the foundation on which family happiness and well-being are built. They help strengthen mutual understanding, trust and support within the family circle. To preserve family values, constant attention, care and respect for each family member, as well as a willingness to work on developing relationships and forming common principles are necessary. Family values are what make us stronger, happier and protect us from life's difficulties. Let's value them and cherish them as the most precious thing in our lives. This article was written within the framework of the state assignment on the topic: "Popularization of the institution of the family and traditional family values in Russia in the context of globalization: a sociological analysis" (FZNU-2024-0009).

REFERENCES

1. Family Law edited by R.A. Shchepansky, 2009 [Electronic resource]//URL:<https://be5.biz/pravo/s009/06.html> (accessed on 12.01.2023);
2. Family as a Social Unit [Electronic resource]//URL: <https://дом-родославия.рф/blog/semya-kak-yachejka-obshhestva> (accessed on 12.01.2023);

3. Statistical data of Civil Status Acts of Krasnodar Krai for 2022 [Electronic resource]//URL:<http://kuban.uzags.ru/>(accessed on 22.02.2023);

4. Family Code of the Russian Federation No. 223-FZ of 25.12.1995 (as amended on 19 December 2022 N 538-FZ) [Electronic resource]//SPS "Garant". - URL: <http://study.garant.ru> (date of access: 22.02.2023).

5. Code of Administrative Offenses of the Russian Federation of 30.12.2001 No. 195-FZ (as amended on 28.04.2023, as amended on 17.05.2023)//URL: Legal system "Garant" <https://base.garant.ru/12125267/>.

6. Presidential Decree No. 809 of 09.11.2022. "Fundamentals of State Policy for the Preservation and Strengthening of Traditional Russian Spiritual and Moral Values" [Electronic resource]//SPS "Garant". - URL: <http://study.garant.ru> (date of access: 02/22/2023).

7. Yuodeshko V.I. Social protection of families with children as a factor in demographic development // Abstract of dissertation-2019, p.43

Լաիվա Իսմաիլովա, Արմեն Սահակյան, Ռուսաստանում ընտանեկան արժեքների աջակցության խնդիրը - Գիտական հոդվածը նվիրված է ժամանակակից ընտանիքի հիմնախնդիրների քննարկմանը: Ընտանիքի ինստիտուտը Ռուսաստանում ներկայումս դժվար ժամանակներ է ապրում. սկզբունքներն այսօր այլևս ակտուալ չեն: Հասարակության մեջ ձևավորվել է հանդուրժողական վերաբերմունք սոցիալական տարբեր երևույթների նկատմամբ՝ ամուսնալուծություն, համատեղ բնակություն, աբորտ, բռնություն, սեռական անառակություն և այլն:

Հասարակական հարաբերությունների ճգնաժամը հանգեցրել է հոգևոր և բարոյական ուղենիշների քայքայմանը: Մեր երկրի քաղաքացիների վրա քայքայիչ հոգեգաղափարական ազդեցությունը սպառնալիք է երկրի ժողովրդագրական իրավիճակի համար: Ընտանիքը դադարել է արժեքավոր լինել. Պարզեցվել է ամուսնալուծության ընթացակարգը, ինչի արդյունքում ավելացել է նրանց

թիվը, մեծացել է միայնակ ընտանիքների համամասնությունը: Բացի այդ, ծանր տնտեսական պայմանները մարդկանց դրդել են հանցավոր արարքների: Ընտանիքի ինստիտուտի կարգավիճակի արժեքի վերաճնման համար անհրաժեշտ է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել պետական, հասարակական և ներընտանեկան մակարդակներում:

Խնդրի լուծման առավել մատչելի միջոցը ավանդույթներն են, որոնք կարող են միավորել և ամրապնդել ընտանիքն ամբողջությամբ, ինչպես նաև օրենսդրական միջոցառումները, որոնք պայմաններ կստեղծեն ընտանեկան արժեքների և ավանդույթների պահպանման համար:

Лайла Исмаилова, Армен Саакян, Проблема поддержки семейных ценностей в России - Научная статья посвящена рассмотрению проблемам современной семьи. Институт семьи в России на сегодняшний день переживает сложные времена. Принципы настоящее время перестали быть актуальными. В обществе сложилось терпимое отношение к различным социальным явлениям, таким как развод, внебрачное сожителство, аборт, насилие, половая распущенность и пр. Данные понятия перестали носить характер аморальных и стали восприниматься обществом как обычные.

Кризис общественных отношений привел к разложению духовных и морально-нравственных ориентиров. Деструктивное психо-идеологическое воздействие на граждан нашей страны является угрозой для демографической ситуации в стране. Семья перестала быть ценной. Упростилась процедура развода, вследствие чего выросло их количество, и увеличилась доля неполных семей. Кроме того, тяжелые экономические условия жизни подтолкнули людей к проявлению действий криминогенного характера. Для того, чтоб возродить ценность статуса института семьи, необходимо предпри-

нимать соответствующие меры на государственном, общественном и внутрисемейном уровнях.

Наиболее доступным способом решения проблемы, являются традиции, которые могут сплотить и укрепить семью в целом, а также законодательные меры, которые создадут условия для сохранности семейных ценностей и традиций.

Ուղարկվել է խմբագրություն 16.12.2024թ.

Գրախոսվել է 17.12.2024թ.

Ստորագրվել է տպագրության 20.12.2024 թ.

СОЦИАЛЬНАЯ, ЭТНИЧЕСКАЯ И КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ В МЕЖНАЦИОНАЛЬНОМ МИРЕ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ

ЭЛЬМИРА БАГАНДОВА

Дагестанский государственный университет, филиал в г. Кизляре,
Кизляр, Республика Дагестан
alimera@inbox.ru

Ключевые слова - многонациональная среда, образовательное пространство, воспитания молодежи, поликультурное образование, переоценка ценностей, социальное расслоение, этнические и религиозные противоречия.

ВВЕДЕНИЕ

А научной статье рассматривается проблемы толерантности в Республике Дагестан, которая усиливается в связи с ростом социального расслоения, этническими и религиозными противоречиями, которые приобретают характер латентных и открытых конфликтов.

Гражданские, религиозные и этнические кризисы и конфликты не обошли и нашу страну, в связи с этим ставит проблему толерантности в качестве одной из приоритетных в ряду других, стоящих перед мировым сообществом. Из страны размеренной и мирной жизни Россия превратилась в конфликтогенное общество со многими «горячими точками».

В этот сложный период переоценки ценностей, в период вхождения России в единое мировое образовательное пространство, проблема поликультурного образования и воспитания молодежи

стала актуальна для Дагестана образование - образование, включающее приобщение подрастающего поколения к этнической, национальной и мировой культуре, развитие на этой основе планетарного сознания, формирование готовности и умения жить в многонациональной среде.

Поликультурное воспитание культивирует в человеке дух солидарности и взаимопонимания во имя мира и сохранения культурной идентичности различных народов, и в то же время оно ориентировано на развитие у каждого человека планетарного мышления и осознание принадлежности к человеческому сообществу в прошлом, настоящем и будущем.

Большую роль в воспитании толерантности как одного из условий формирования культуры мира играют такие институты народной дипломатии, как маслиат (примирение), Совет старейшин джамаата, куначеств.

Опора на эти традиции как на систему компромиссов, примирения приводит к отказу от насильственных мер, предотвращает доведение конфликта до необратимости. Эти морально-этические нормы дагестанских народов позволяли людям наряду с храбростью, мужеством, отвагой проявлять и такие прекрасные качества, как великодушие, взвешенность, терпимость, сдержанность и уступчивость.

Для консолидации дагестанского общества, для утверждения в нем мировоззренческой толерантности необходимо активнее развивать межконфессиональный диалог, являющийся важным фактором общественно-политической стабильности.

СОЦИАЛЬНАЯ, ЭТНИЧЕСКАЯ И КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ В МЕЖНАЦИОНАЛЬНОМ МИРЕ НА СЕВЕР- НОМ КАВКАЗЕ

Гражданские, религиозные и этнические кризисы и конфликты не обошли и нашу страну, в связи с этим ставит проблему толерантности в качестве одной из приоритетных в ряду других, стоящих перед мировым сообществом. Из страны размеренной и мирной жизни Россия превратилась в конфликтное общество со многими «горячими точками». Одной из наиболее острой остается проблема на Северном Кавказе, в одном из самых многонациональных и многоконфессиональных регионов России, регионе контактов многих культур и этносов. В силу ряда причин в 90-е гг. здесь сложилось новое геополитическое и геостратегическое положение, в результате которого произошло серьезное обострение этнополитической ситуации. Сложная ситуация в Северо-Кавказском регионе обусловлена прежде всего противоречиями территориального и регионального характера, многие из которых, достигнув своей критической отметки, оказывают крайне негативное воздействие на ход развития ситуации. Происходящие на всем постсоветском пространстве трансформационные процессы на территории Северо-Кавказского региона имеют, по меньшей мере, две отличительные особенности: · высокий уровень полиэтничности; напряженный социально-политический фон. В реальной ситуации полиэтничности, многоязычия, поликультурности и полиментальности данного региона, воспитание толерантных начал носит многоплановый характер. Проявляется острая необходимость создания социально-педагогических условий, направленных на формирование развивающейся личности, уважающей родную культуру и культуру других народов, не претендующую на свою исключительность, способную к активному содружеству в условиях диалога и внутрикультурной и межкультурной коммуни-

кации. В числе задач, которые ставятся перед образованием, - воспитание толерантной личности, готовой к терпимому отношению и взаимопониманию между этносами, социальными группами во имя позитивного взаимодействия с людьми иной культурной, национальной или религиозной идентичности. В современном Дагестане острота проблемы толерантности усиливается в связи с ростом социального расслоения, этническими и религиозными противоречиями, которые приобретают характер латентных и открытых конфликтов. В этот сложный период переоценки ценностей, в период вхождения России в единое мировое образовательное пространство, проблема поликультурного образования и воспитания молодежи стала актуальна для Дагестана образование - образование, включающее приобщение подрастающего поколения к этнической, национальной и мировой культуре, развитие на этой основе планетарного сознания, формирование готовности и умения жить в многонациональной среде. Поликультурное воспитание культивирует в человеке дух солидарности и взаимопонимания во имя мира и сохранения культурной идентичности различных народов, и в то же время оно ориентировано на развитие у каждого человека планетарного мышления и осознание принадлежности к человеческому сообществу в прошлом, настоящем и будущем. Большую роль в воспитании толерантности как одного из условий формирования культуры мира играют такие институты народной дипломатии, как маслиат (примирение), Совет старейшин джамаата, куначеств. Опора на эти традиции как на систему компромиссов, примирения приводит к отказу от насильственных мер, предотвращает доведение конфликта до необратимости. Эти морально-этические нормы дагестанских народов позволяли людям наряду с храбростью, мужеством, отвагой проявлять и такие прекрасные качества, как великодушие, взвешенность, терпимость, сдержанность и уступчивость, умение слышать и слушать со-

беседника. В Дагестане Воспитание культуры межэтнической толерантности требует решения следующих задач: воспитания российского и дагестанского патриотизма; воспитания уважения к человеку независимо от расы, национальности, социального положения, отношения к религии; воспитания непримиримости ко всем проявлениям шовинизма, национализма, расизма и экстремизма; решения проблем межнациональных отношений только путем переговоров, использования демократических механизмов урегулирования конфликтов исключительно мирными средствами по собственному выбору сторон с учетом национальных традиций и обычаев. Безусловно, без глубоко продуманной, обоснованной, адекватной интересам народов и религий страны в целом политики в вопросах этноконфессиональных отношений само существование такого многонационального государства, как Россия, становится проблематичным. Ошибки политиков оборачивается межнациональными или межконфессиональными конфликтами, страданиями миллионов людей. Для ведения правильной, нравственно чистой политики, необходимо опираться на хорошо продуманные идеи, необходимо видеть все связи общественного организма, все последствия принимаемых решений, т.е. необходима разработка обоснованной государственной идеологии в вопросах межнациональных и этноконфессиональных отношений. Формирование толерантности не может происходить вне соответствующего видения конфессиональной реальности и нравственно религиозной ее оценки. Одним из важнейших факторов этого процесса была этнокультурная ситуация - постоянное взаимодействие народов и конфессий России. Первоначальной позицией в межконфессиональных отношениях в начале XX столетия была толерантность. Согласие между верующими и неверующими необходимо для общего этического мира. Установки на межнациональную интолерантность связаны с разностью религий, с убеждением в

незыблемости этнических границ, установками на агрессию. В настоящее время религиозная ситуация в Дагестане характеризуется, с одной стороны, резким ростом общественного интереса к религии и ее влиянию на все стороны жизни общества, с другой - количественное возрождение ислама не дает заметного прогресса в нравственной, духовной жизни мусульман. Ислам не стал консолидирующим верующих фактором, усилились разногласия, как среди мусульманского духовенства, так и верующих. К расколу по национальному признаку в последнее время прибавился и раскол верующих на разные течения, приведший в ряде случаев к массовому противостоянию и кровопролитию. Существуют противоречия между духовенством, исламскими политическими партиями и государством и обществом в целом, что вносит беспокойство в сознание немусульманского населения, побуждает его к миграции из республики. Все это, а также и отсутствие информационно-идеологической защиты населения создали тот политический иммунодефицит, который и стал благодатной почвой для внедрения и развития на всем Северном Кавказе и Дагестане в особенности идей исламского экстремизма, ориентированного на построение исламского государства в регионе. И, тем не менее, несмотря на сложности, и конфликтности межнациональных и конфессиональных отношений в Республике Дагестан на сегодняшний день отмечаются отдельные факты сотрудничества, попытки наладить межконфессиональное сотрудничество. Несмотря на очевидные различия в нравственной кодификации отношений у мусульман, христиан и буддистов, в них представлены некие универсалии, так как в основе культурных ценностей, исповедуемых большинством религий, лежат общечеловеческие морально-этические понятия любви, надежды, справедливости и уважения к человеку. Для консолидации дагестанского общества, для утверждения в нем мировоззренческой толерантности необходимо

активнее развивать межконфессиональный диалог, являющийся важным фактором общественно-политической стабильности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болотина, И. И., Исаева, А. Ю. Анализ Стратегии государственной национальной политики России до 2025 года // Известия ТулГУ, Гуманитарные науки, 2016, №1. - С.31-39.

2. Вялых, Н. А. Национальная политика в современной России как предмет научных исследований // Гуманитарий Юга России, 2016, №6. - С.160-169.

3. Дробижева, Л. М. Общероссийская идентичность и уровень межнационального согласия как отражение вектора консолидационных процессов/ Социологические исследования, 2017, № 1. - С. 25-36.

4. Зейналов, К. И. Гармонизация межнациональных отношений в Стратегии государственной национальной политики Российской Федерации: проблемы и противоречия // Среднерусский вестник общественных наук, 2016, №4. - С. 86-93.

5. Крестьянова, Л. С. Межэтнические отношения и миграционные процессы на региональном уровне: проблемы и основные тенденции развития // Экономика региона, 2016, №3. - С.815-825.

6. Кориненко, Е., Силин, Н. Нация в законе. Все жители страны могут стать россиянами//Lenta.ru.-URL:https://lenta.ru/articles/2016/11/02/papa_urist/ (дата обращения: 30.04.2023 г.)

Էլմիրա Բազանդովա, Սոցիալական, էթնիկական և դավանանքային հանդուրժողականությունը միջէթնիկ աշխարհում Հյուսիսային Կովկասում - Գիտական հոդվածում քննարկվում են Դադստանի Հանրապետությունում հանդուրժողականության խնդիրները, որոնք աճում են սոցիալական շերտավորման, էթնիկ և կրոնա-

կան հակասությունների աճի պատճառով և որոնք ձեռք են բերում թաքնված և բացահայտ հակամարտությունների բնույթ:

Քաղաքացիական, կրոնական և էթնիկական ճգնաժամերն ու հակամարտությունները չեն շրջանցել մեր երկիրը, և այս առումով հանդուրժողականության խնդիրը համաշխարհային հանրության առջև ծառայած առաջնահերթություններից է: Չափավորված ու խաղաղ կյանքի երկրից Ռուսաստանը վերածվել է կոնֆլիկտային հասարակության՝ բազմաթիվ «թեժ կետերով»:

Արժեքների վերագնահատման այս դժվարին ժամանակաշրջանում, Ռուսաստանի՝ միասնական գլոբալ կրթական տարածք մտնելու ժամանակաշրջանում, Դադստանի կրթության համար արդիական դարձավ բազմամշակութային կրթության և երիտասարդության դաստիարակության խնդիրը, կրթություն, որը ներառում է երիտասարդ սերնդի էթնիկ, ազգային և համաշխարհային մշակույթի ծանուցումը՝ այս հիմքի վրա զարգացնելով համամարդյակին գիտակցությունը, ձևավորելով բազմազգ միջավայրում ապրելու պատրաստակամություն և կարողություն:

Բազմամշակութային կրթությունը մարդու մեջ զարգացնում է համերաշխության և փոխըմբռնման ոգին՝ հանուն խաղաղության և տարբեր ժողովուրդների մշակութային ինքնության պահպանման, և միևնույն ժամանակ կենտրոնանում է յուրաքանչյուր մարդու մոլորակային մտածողության զարգացման և իրազեկման վրա:

Հանրային դիվանագիտության այնպիսի ինստիտուտները, ինչպիսիք են մապիաթը (հաշտեցումը), ջամաաթի ավագանին և կունաչեստվոն, մեծ դեր են խաղում հանդուրժողականության դաստիարակության գործում՝ որպես խաղաղության մշակույթի ձևավորման պայմաններից մեկը:

Այս ավանդույթներին ապավինելը՝ որպես փոխզիջումների և հաշտեցման համակարգ, հանգեցնում է բռնի միջոցների մերժմանը և թույլ չի տալիս, որ հակամարտությունը դառնա անշրջելի: Դադս-

տանցիների այս բարոյական և էթիկական չափանիշները թույլ տվեցին մարդկանց քաջության, քաջության և խիզախության հետ մեկտեղ դրսևորել այնպիսի հիանալի հատկություններ, ինչպիսիք են առատաձեռնությունը, հավասարակշռությունը, հանդուրժողականությունը, զսպվածությունը և հնազանդությունը: Դադստանի հասարակությունը համախմբելու և նրանում գաղափարական հանդուրժողականություն հաստատելու համար անհրաժեշտ է առավել ակտիվ զարգացնել միջկրոնական երկխոսությունը, որը սոցիալ-քաղաքական կայունության կարևոր գործոն է:

Elmira Bagandova , Social, Ethnic and Confessional Tolerance in the Interethnic World in the North Caucasus - A scientific article examines the problems of tolerance in the Republic of Dagestan, which is increasing due to the growth of social stratification, ethnic and religious contradictions that are acquiring the character of latent and open conflicts.

Civil, religious and ethnic crises and conflicts have not bypassed our country, and in this regard, the problem of tolerance is one of the priorities among others facing the world community. From a country of measured and peaceful life, Russia has turned into a conflict-prone society with many "hot spots".

In this difficult period of reevaluation of values, during the period of Russia's entry into a single global educational space, the problem of multicultural education and upbringing of youth became relevant for Dagestan education - education that includes introducing the younger generation to ethnic, national and world culture, developing on this basis a planetary consciousness, forming readiness and ability to live in a multinational environment.

Multicultural education cultivates in a person the spirit of solidarity and mutual understanding in the name of peace and the preservation of the cultural identity of different peoples, and at the same time it is focused

on the development of planetary thinking in each person and the awareness of belonging to the human community in the past, present and future.

Such institutions of public diplomacy as masliat (reconciliation), the Council of Elders of the jamaat, and kunachestvo play a major role in the education of tolerance as one of the conditions for the formation of a culture of peace.

Reliance on these traditions as a system of compromises and reconciliation leads to the rejection of violent measures, and prevents the conflict from becoming irreversible. These moral and ethical standards of the Dagestani peoples allowed people, along with bravery, courage, and bravery, to display such wonderful qualities as generosity, balance, tolerance, restraint and compliance. In order to consolidate Dagestani society and to establish ideological tolerance in it, it is necessary to more actively develop interfaith dialogue, which is an important factor in socio-political stability.

Ուղարկվել է խմբագրություն 09.01.2025թ.

Գրախոսվել է 10.01.2025թ.

Ստորագրվել է տպագրության 11.01.2025թ.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՌՈԳՄԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀՐԱՏԱՊ ԼՈՒԾՈՒՄ ՊԱՀԱՆՋՈՂ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

ԱՇՈՏ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցորդ
ashmarz@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացումը և երկրի պարենային անվտանգությունը պայմանավորող հիմնական գործոններից առաջինը ռոռզումն է, առանց որի հանրապետության գյուղատնտեսությունն ապագա չունի: «Հանրապետության ռոռզելի երկրագործությանը բաժին է ընկնում բուսաբուծության համախառն արտադրանքի ավելի քան 70%-ը: Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ հանրապետության բնակլիմայական պայմաններում վարելահողերի համարյա 80%-ի վրա գյուղատնտեսական մշակաբույսերի աճեցման արդյունավետությունը հնարավոր է ապահովել միայն ռոռզմամբ»:¹ Հետևաբար ռոռզման համակարգի վիճակը Հայաստանի տնտեսության համար առաջնահերթ կարևորության հիմնախնդիր է: Հոդվածի նպատակն է գյուղատնտեսության ոլորտի մասնագետների կողմից արված դիտարկումների, ուսումնասիրությունների հիման վրա ներկայացնելու առաջարկներ ուղղված ռոռզման արդյունավետության բարձրացմանը: Թեման ուսումնասիրվել է վերջին տասնամյակներում ոլորտի վերաբերյալ հրապարակված մասնագիտական գրականության, ոլորտին վերաբերող

¹ ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարություն, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարություն, Երևան 2002թ, էջ 45

հրապարակումների և ոլորտի մասնագետների հետ քննարկումների շրջանակներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրապետության ջրոլորտին, ոռոգման համակարգերին, գյուղատնտեսությանը ոռոգման ջրով ապահովելու, ջրամբարաշինությանն ու գետերի ջրային հոսքերը օգտագործելու խնդիրներին բազմիցս անդրադարձել են բազում ճանաչված գիտնականներ, ինչպես նաև Երրորդ հանրապետության բոլոր ժամանակների կառավարությունները, որոշումների, ծրագրերի տեսքով: Ոռոգման համակարգի խնդիրները իրենց աշխատություններում բազմիցս են քննարկել տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Սամվել Ավետիսյանն իր «Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարական խնդիրները» աշխատությունում, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Մարկոսյանը, համահեղինակությամբ գրված «Ջրային ռեսուրսների կառավարումը, Ջրային ռեսուրսների և ջրային համակարգերի կառավարումը աշխատություններում», աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գրիգոր Ավագյանն «Հայաստան 1920-1990» աշխատությունում, Հ. Թադևոսյանն «Զգվում են կապույտ երակները» գրքում, Վլադիմիր Մովսիսյանը «Հայաստանի Հանրապետության ջրային պաշարների կանխատեսումը, գնահատումը և համալիր կառավարումը» աշխատությունում, բազմաթիվ այլ մասնագետներ, համակարգին վերաբերող տարբեր ուսումնասիրություններով, որոնց ուղղակի կամ անուղղակի անդրադարձել ենք հոդվածում: Բոլոր հեղինակներն էլ, անկախ իրենց աշխատության հրապարակման ժամանակից, գտնում են, որ համակարգում լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրներ կան:

ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տվյալ հետազոտության համար հիմք են հանդիսացել ջրային տնտեսության պետական կոմիտեի, տարածքային կառավարման և բնապահպանության նախարարությունների, ինչպես նաև գիտնականների և ոլորտի մասնագետների կողմից հրապարակված տվյալներն ու ուսումնասիրությունները, ջրային օրենսդրությունը, «Ուրբան» կայուն զարգացման հիմնադրամը «Զրօգտագործողների ասոցիացիաների և ջրօգտագործողների ասոցիացիաների միությունների արդյունավետության բարձրացման կարգավորող շրջանակի բարելավում» ուսումնասիրության և այլ գործիքակազմեր:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ոռոգման համակարգերի վիճակը մինչև հողի սեփականաշնորհումը: Հանրապետության ոռոգման գլխավոր ենթակառուցվածքները սկզբնապես նախագծվել ու կառուցվել են տարեկան 286 հազար հա հողատարածքի համար 2.5 մլրդ իս ոռոգման ջուր մատակարարելու նպատակով: 1998թ. ոռոգելի տարածքները կազմում էին մոտ 273 հազար հա, որից 222 հազար հա-ն կառավարվում էր «Շահագործման և սպասարկման ձեռնարկությունը», մնացած 51 հազար հա-ն՝ մասնավոր հատվածը: Ութ գլխավոր ջրատար համակարգեր ոռոգման ջուր են մատակարարում շուրջ 152 հազար հա-ի: Բազմաթիվ ավելի փոքր համակարգեր ջուր են հասցնում ևս 134 հազար հա-ի¹:

Մինչև 1990թ-ը Հայաստանում ոռոգվում էր շուրջ 286.000 հա հող²: Մեկ այլ աղբյուրի ներկայացմամբ Սովետական Հայաստանում ոռոգվող հողատարածքների ընդհանուր մակերեսը 298000 հա

¹ Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության կայուն զարգացման ռազմավարություն, Երևան 2002թ. ,Ոսկան Երևանցի տպագրատուն, էջ 29

² Գյուղատնտեսության քաղաքականությունը Հայաստանում, 1995թ, Իշխան Մարտիրոսյան Գյուղատնտեսության դերը շուկայական հարաբերությունների հաստատման անցումային ժամանակաշրջանում, էջ 67

եր¹: Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Մարկոսյանի և Գևորգ Նազարյանի. «Ջրային ռեսուրսների կառավարումը» աշխատությունում փաստվում է, որ «1987թ.-ից մինչև 1998թ.-ը. ոռոգվող հողատարածքների մակերեսը 340 հազար հա-ից կրճատվել է հասնելով 274 հազար հա-ի»²: Ըստ «Հայաստանի Հանրապետության ջրային պաշարների կանխատեսումը, գնահատումը և համալիր կառավարումը» աշխատության, գյուղատնտեսական հողատեսքերի մեկնորատիվ ֆոնդը կազմում է 940 հազար հա, որից ոռոգումը կազմում էր 660 հազար հա, ջրարբիացումը՝ 280 հազար հա: «Այսօրվա դրությամբ ոռոգելի հողերի տարածքը կազմում է 274 հազար հա, որից ոռոգվում է 218 հազար հա-ն: Վերջին 10 տարիների ընթացքում ոռոգվող հողերի տարածքները տարբեր պատճառներով կրճատվել են 92 հազար հա-ով»³: «Սկսած 1920թ.-ից Հայաստանում 45 տարի շարունակ, յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով ոռոգելի է դարձել 4.5 հազար հա: Արդյունքում 1965թ.-ին Հայաստանում ոռոգվում էր 273 հազար հա հողատարածք⁴: Մեկ այլ աղբյուրում էլ նշվում է, որ «հանրապետությունում կատարված ջրտնտեսական նշանակալի աշխատանքների շնորհիվ ոռոգելի հողերը 61 հազարից ավելացել և հասել են 317.1 հազար հեկտարի»¹: Այդպիսին էլ ոռոգման համակարգերի վիճակը սովետական ժամանակաշրջանում:

ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 10 ՏԱՐԻ ԱՆՑ

2002թ.-ին «Հանրապետության ոռոգելի հողերը կազմում են ընդամենը 284 հազար հա, որից ոռոգման համակարգերի անսար-

¹ Միջտնտեսային կոոպերացիան և ագրոարդյունաբերական ինտեգրացիան, Հայաստան հրատարակչություն, Երևան 1978, էջ 103

² **Աշոտ Մարկոսյան**, Գևորգ Նազարյան, Ջրային ռեսուրսների կառավարումը, Երևան 2003թ, էջ 654,

³ **Վլադիմիր Մովսիսյան**, Հայաստանի Հանրապետության ջրային պաշարների կանխատեսումը, գնահատումը և համալիր կառավարումը, Երևան 2003թ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, էջ 5

⁴ **Ավագյան Գ.Ե.**, Սովետական Հայաստան գյուղատնտեսությունը, Երևան 1970թ, էջ 74

քության պատճառով չի ոռոգվում 56.0 հազար հա-ն, իսկ 13.0 հազար հա տարածք էլ դուրս է գրվել ոռոգելի հողերի շարքից: Փաստորեն ոռոգման տակ է գտնվում 217 հազար հա: Դրանից համայնքներում գտնվող ջրաղբյուրների հաշվին ոռոգվում է 57.0 հազար հա, մնացած 160.0 հազար հա-ն ոռոգվում է ջրսնուպետկումի կողմից, որը ջրաղբյուրներից տարեկան վերցնում է 1.4 մլն խմ ջուր և համայնքներում ստեղծված ջրապառողական ընկերություններին ու մյուս ջրօգտագործողներին է մատակարարում շուրջ 1.0 մլրդ խմ ոռոգման ջուր»²: 2001թ.-ի օգոստոսի 6-ին հրապարակված կառավարության N 709 «Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսական մեխորացիայի զարգացման միջազատումների մասին» որոշման մեջ արձանագրվում է. «Գյուղատնտեսական մեխորացման ուղղությամբ տարվող անբավարար աշխատանքների արդյունքում հանրապետությունում 15 հազ. հա ոռոգելի հողեր ենթարկվել են կրկնակի աղակալման (34.9 հազար հա Արարատյան դաշտում թույլից ուժեղ աստիճանի աղակալված հողեր են, որոնցից 2 հազարը գտնվում են գերխոնավ վիճակում), 52,4 հազ. հա ջրովի վարելահողեր դարձել են անջրդի, 28,7 հազ. հա ոռոգելի հողեր չեն ոռոգվում, 8 հազ. հա-ի վրա հողերի չորացման փակ ցանցերը չեն գործում, գրեթե անգործության են մատնվել ջրարբիացման համակարգերը 450 հազ. հա-ի վրա»¹: Նույն 2002թ.-ին Գյուղատնտեսության առաջին փոխնախարար Սամվել Ավետիսյանի հրապարակած «Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարական խնդիրները» աշխատությունում փաստվում է, որ հանրապետության 274 հազար հա ոռոգելի հողատարածքներից փաստացի ոռոգվում է ընդամենը 200-210 հազար հա-ն: Ագրարային ոլորտում իրականացվելիք բարեփոխումներում առանձնապես

¹ Թադևոսյան Հ.Թ., Չգվում են կապույտ երակները, Հայաստան 1991, էջ 49

² ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Երևան 2002թ. էջ 48

կարևորվում է 490 հազար հա վարելահողերի լիարժեք օգտագործման, դրանից առնվազն 446 հազար հա-ի ինտենսիվ մշակումը և 280 հազար հա-ի վրա կայուն ոռոգման ապահովման խնդիրները:

Պրոֆեսոր Մարկոսյանի վերոհիշյալ աշխատության մեջ նշվում է, որ շուկայական հարաբերությունների անցման ժամանակահատվածում գյուղատնտեսության կողմից օգտագործվող ջրի ծավալը կրճատվել է մոտավորապես կիսով չափ, 1988թ.-ի 2.8 մլրդ խմ-ից 2000թ.-ին հասնելով 1.37 մլն խմ: Պրոֆեսորը նման կրճատումը պայմանավորում է հիմնականում էներգատար պոմպակայանների ոչ արդյունավետ շահագործմամբ²: Տվյալ ժամանակաշրջանի համար մոտավորապես նույն թվերն է ներկայացնում պրոֆեսոր Գրիգոր Ավագյանը. «Հայաստանում ներկայումս ոռոգման համար տարեկան օգտագործվում է մոտ 3 մլրդ խմ ջուր, որից մոտ 2.5 մլրդ խմ-ն Արաքսի, իսկ 0.5 մլրդ խմ-ն Կուրի ավազանից»³: Համաձայն ներկայացման «ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ոռոգման նպատակով ծախսվող ջրի շուրջ 2/5-ը կորչում է անիմաստ, առանց օգուտ բերելու: Դեռ 2002թ.-ին ՀՀ կառավարությանն առընթեր ջրային տնտեսության պետական կոմիտեի նախագահ Գագիկ Մարտիրոսյանը նշում էր, որ տարեկան հանրապետությունում աղոտտում ենք շուրջ 400 մլն խմ ջուր, որը չի օգտագործվում գյուղատնտեսության մեջ: Պետք է հասնել դրա օգտագործմանն ու շատ էր կարևորում ջրի կորուստները 70%-ից 40-35%-ի իջեցնելու⁴: Պրոֆեսոր Ավագյանն էլ պնդում էր, որ «ջրի պաշարները մեծացնելու նպատակով անհրաժեշտ է արհեստական ջրամբարներում առավելագույն չափով կուտակել ձնհալի և անձրևաջրերը: Մինչդեռ մինչև հիմա հանրապետության գետերի հոս-

¹ <https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=14011>

² **Աշոտ Մարկոսյան, Գևորգ Նազարյան**, Ջրային ռեսուրսների կառավարումը, Երևան 2003թ, էջ 654:

³ **Ավագյան Գ.Ե.**, Հայաստան 1920-1990թթ., Երևան 1997թ, էջ 120

⁴ Ֆինանսներ և էկոնոմիկա Հայաստան 13(20) նոյեմբեր-դեկտեմբեր 2002թ. էջ 14

քի կեսից ավելին (3330 մլն խմ) անիմաստ թափվում են Արաքս ու Քուր գետերը»¹:

1. Իրավիճակը վերջին տարիներին: «Ռոռզման համակարգում ջրի կորուստների/գերծախսի մակարդակը 2017 թվականին միջինում կազմել է 45.2%, 2018 թվականին՝ 46.2%, 2019 թվականին՝ 46.2%, իսկ 2022 թվականին՝ 46,3%: Ջրի կորուստների/գերծախսի առաջացման պատճառները պայմանավորված են ոչ միայն համակարգի մաշվածությամբ, այլև ոռոգելի բազմաթիվ հողակտորների փոքր չափերով, տվյալ հողատեսքի համար ոչ արդյունավետ մշակաբույսերի ընտրությամբ ու խայտաբղետությամբ, ներտնտեսային համակարգի 70%-ից ավելի բաց հողային հունով ջրանցքներով, կլիմայի փոփոխության երևույթների հետևանքով գոլորշիացման մակարդակի աճով, ջրի պահանջարկի և ոռոգման ժամանակացույցի պլանավորման հիմնավորված չափանիշների ու ընթացակարգի կանոնակարգման, բարելավման անհրաժեշտությամբ:

Ռոռզման նպատակով ջրօգտագործման (ջրառի) ծավալները 2022 թվականին 2015 թվականի համեմատ զգալիորեն կրճատվել են՝ 2015թ.՝ 1,5 մլրդ մ³-ից 2022թ. հասնելով 1,129 մլրդ մ³-ի: Ռոռզման ջրամատակարարման պայմանագրերի թիվը հանրապետությունում ներկայումս կազմում է շուրջ 116.8 հազար՝ 2015 թվականի շուրջ 147 հազարի դիմաց: Նշվածը վկայում է ոռոգման ջրապահանջարկի կրճատման մասին, որը տեղի է ունենում հիմնականում մշակվող գյուղատնտեսական ոռոգելի հողատարածքների կրճատման պատճառով:

Համաձայն ՀՀ կառավարության 2022 թվականի հոկտեմբերի 6-ի N1553-Ն որոշման՝ 2022 թվականի հուլիսի 1-ի դրությամբ ոռոգելի հողատարածքները կազմել են 209.43 հազ հա, մինչդեռ 2000-ականների սկզբներին դրանք կազմում էին 273,5 հազ. հա: Ընդ ո-

¹ Ավագյան Գ.Ե., Հայաստան 1920-1990թթ., Երևան 1997թ, էջ 122

րում, 2022 թվականի դրությամբ ՋՕԸ-երի սպասարկման տարածքում ընդգրկված է եղել 198,283 հազար հա հողատարածք, որից ՋՕԸ-երի կողմից պայմանագրային հիմունքներով փաստացի ոռոգվել է ընդհանուր ոռոգելի հողատարածքների շուրջ 41%-ը կամ 90,2 հազար հեկտարը: Հարկ է նկատել, որ ջրի սակավության պատճառով ներկայումս չեն ոռոգվում ընդհանուր ոռոգելի հողատարածքների միայն 6%-ը կամ 12,9 հազար հա, իսկ ոռոգման ցանցի վթարված լինելու կամ բացակայության պատճառով՝ շուրջ 14%-ը կամ 29,6 հազար հա: Մեփականատերերի կողմից հողի չմշակման արդյունքում չոռոգվող հողատարածքների մասնաբաժինը կազմում է շուրջ 23% կամ 48,7 հազար հա»¹:

Ըստ ՀՀ Կադաստրի պետական կոմիտեի տվյալների 2020թ.-ին «Կադաստրային ոռոգելի տարածքը 177 հազար 739 հեկտար է:² Դրանցից ջրօգտագործող ընկերությունների սպասարկման տարածքում 151 հազար հեկտար է: Նույն կադաստրի տվյալների համաձայն **հանրապետությունում փաստացի ոռոգելի վարելահողերը կազմում են շուրջ 117 հազար հեկտար:**³ 2020թ. փաստացի ոռոգվել է 85.400 հա-ն»⁴ : 2023թ.-ին՝ ըստ ջրտնտեսության միջոցառումների և արդյունքների հաշվարկի հիման վարելահողերի ընդհանուր մակերեսը կազմել է 346.041

¹ Հայեցակարգ, Հայաստանի Հանրապետության ոռոգման համակարգի արդյունավետ կառավարման և կայուն զարգացման

² ՀՀ Կադաստրի կոմիտե, ՀՀ ոռոգելի հողերի հողային ֆոնդի առկայության և բաշխման մասին հաշվետվություն, 2020թ. <https://cadastre.am/storage/files/2020hanr-hashveکشir-22a.pdf>

³ ՀՀ Կադաստրի կոմիտե, ՀՀ ոռոգելի հողերի հողային ֆոնդի առկայության և բաշխման մասին հաշվետվություն, 2020թ. <https://cadastre.am/storage/files/2020hanr-hashveکشir-22a.pdf>

⁴ Տվյալները Ջրային կոմիտեին են

⁵ ՀՀ վարչապետ, <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2024/04/04/Nikol-Pashinyan-Report/>

հա¹: Ըստ պաշտոնական տվյալների դեռ 1998թ-ին հանրապետությունում ռոռզելի տարածքները կազմում էին մոտ 273 հազար հա:² Վերջին տարիներին ՀՀ-ում, կապված կլիմայի գլոբալ փոփոխությունների և Արարատյան հարթավայրի ստորգետնյա ջրերի աննախադեպ սպառման հետ, առաջացել է ջրային ռեսուրսների խիստ դեֆիցիտ, որը զգալի բացասական ազդեցություն է թողնում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի կայուն ջրամատակարարման վրա: Ներկայումս, համաձայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2016 թվականի հոկտեմբերի 13-ի N 1059-Ն որոշման, առկա ռոռզելի 208.3 հազ. հեկտարից 154,8 հազ. հա-ն գյուղատնտեսական նշանակության հողատարածքներ են, որոնք ամբողջությամբ չեն ռոռզվում ջրային պաշարների ոչ արդյունավետ օգտագործման պատճառով՝ ռոռզման ջրի կորուստները հասնում են մոտ 50%-ի³:

Նախկինից ավելի քան 110-120 հազար հա հող չի ռոռզվում բնակավայրերից հեռու գտնվելու, սահմանամերձ գոտում գտնվելու, որոշ հատվածներ ականապատված լինելու⁴, ինչպես նաև պոմպակայանների և ցանցի անհարմարության պատճառով: Արարատյան դաշտում տարբեր գնահատականներով չի ռոռզվում մոտ հազար հա հող: Բայց այս տարածքում կան հողեր, որ նախկինում չէին ռոռզվում, հիմա մարդիկ սեփական միջոցներով ջրատարներ են անցկացրել ու դրանք դարձրել են ռոռզելի: Համաձայն պրոֆեսոր Ս. Ավետիսյանի, 2022թ.-ին «Հարուստ ջրային ռեսուրսներ ունենալու պարագայում հանրապետությունում ռոռզվել է վարելահողերի և բազմամյա տնկարկների ընդամենը 154 հազ. հեկտարը կամ ո-

¹ ՀՀ ՎԿ, ՀՀ 2014թ.-ի գյուղատնտեսական համատարած հաշվառման հիմնական արդյունքները, էջ 63

² ՀՀ գյուղատնտեսության կայուն զարգացման ռազմավարություն, Երևան 2002թ, էջ 29

³ ՀՀ կառավարության որոշումը ջրախնայող տեխնոլոգիաների ներդրման հայեցակարգը և հայեցակարգից բխող միջոցառումների ծրագիրը հաստատելու մասին, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=127988>

⁴ ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ, էջ 44

ռոզվող հողատարածքների 32%-ը»¹: «Համակարգում առկա է տեխնիկական անմխիթար վիճակ և նոր տեխնոլոգիաների անտեսում, որի պատճառով ջրի կեսից ավելին կորչում է մինչև դաշտ հասնելը, որտեղ էլ այն օգտագործվում է 50%-ից պակաս արդյունավետությամբ»²: Ասվածից հետևում է, որ ջրաղբյուրից մինչև բույսին հասնելը ջրի զգալի մասը կորչում է: Շրջակա միջավայրի նախարարության տվյալներով 2021թ.-ին գրեթե 3 մլրդ խմ ջրառ է իրականացվել, որից գրեթե 750մլն խմ-ն կորուստ է եղել³:

Պայմանավորված բնակլիմայական և իրավիճակային զարգացումներով, մեր ջրային պաշարների կորստի ֆոնին վերջին տասնամյակներում հանրապետության համար լուրջ պրոբլեմ է դառնում գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող ջրի կորուստը, որ կայունորեն մեծանում է: «Ամենաշատ ջուրն օգտագործվում է Արարատյան դաշտում, որտեղ հիմնականում կորուստները տեխնիկական են, որ առաջանում են հատկապես ջրաբաշխման հետևանքով: Քանի որ ընթացիկ և կապիտալ հիմնական նորոգումները կամ չեն կատարվում կամ կատարվում են ուշացումներով, այդ պատճառով հատկապես երեսապատված ջրանցքներում մեծ կորուստներ են արձանագրվում: Նույնը վերաբերում է նաև հողային հունով ջրանցքներին: Եթե ժամանակին դրանց մաքրումը ճիշտ չի իրականացվում, այն բուսապատվում է ջրային բույսերով և մեծացնում է կորուստները: Համաձայն մասնագետների դիտարկումների, երբեմն մայր ջրանցքներում ջրաբույսերն այնքան են զարգանում, որի հետևանքով կորուստները հասցնում են 50-60%-ի: Հիմնական խնդիրներից մեկը համակարգի ճիշտ շահագործումն է: Ոռոգելի

¹ Մամվել Ավետիսյան, Աշոտ Ավետիսյան Ինչու՞ է դանդաղել Հայաստանի Գյուղատնտեսության աճը, Խնդիրներ և լուծումներ, էջ 32, <https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-2/4.pdf>

² Գյուղատնտեսության զարգացման ուղիները Հայաստանում, էջ 9

³ ՀՀ շրջակա միջավայրի նախարարություն, <http://www.env.am/shrjaka-mijavayr/jrayin-resursner>

հողատարածքների համար թերևս լուրջ կորուստ կարելի է համարել նաև ձկնաբուծության մեջ օգտագործվող ջուրը, որը համարվում է «միջանցիկ» ջուր: Ձկնաբուծական ավազանից դուրս եկած ջուրը «կորչում է» չօգտագործվելով գյուղատնտեսության մեջ: Օրինակ, Արմաշ-Սուրենավան հատվածում 1700 հա ձկնաբուծական համալիր կա, որի օգտագործած ջուրը չօգտագործվելով մեր կողմից լցվում է Արաքս գետն ու օգտագործվում Նախիջևանի կողմից: Տասնամյակներ առաջ այդտեղ կառուցվեց 4 խմ/վ հզորությամբ պոմպակայան, որը պետք է ձկնաբուծարանի ջուրը հետ մղեր Արմաշ-Սուրենավանի և Արագածի պոմպակայանների ընդունման ավազաններ և վերամղվեր ոռոգման համար: Հիմա այն գոյություն չունի:

Խնդիրը նրանումն է, որ հանրապետությունում չկա որևէ միավոր, կազմակերպություն, որը պատասխանատու կլինի ոռոգելի հողերի վիճակի, մշակության, չափերի, սրանց ջրելու հնարավորությունների, աղտոտվածության և այլնի համար: 90-ականներից սկսած, առայսօր հանրապետությունում չի իրականացվել ոռոգման համակարգերի և ոռոգվող հողատարածքների գլոբալ մոնիտորինգ: Այդ պատճառով էլ փաստացի չունենք հողերի վիճակն ու օգտագործվող ջրային ռեսուրսների պատկերը: Չնայած դրան ջրի կորուստների հիմնավորումները, որ ներկայացվում են պետական կառույցների կողմից, մասնակիորեն արտացոլում են իրերի ռեալ վիճակը, այն է՝ փոխադրման ենթակառուցվածքները վատթար վիճակ, ոռոգման համակարգերի համապատասխանությունը «կոլխոզային» կառուցվածքին ու տրամաբանությանը, երբ ոռոգումը նվազագույնը միանգամից մի քանի հա-ի վրա էր իրականացվում, մինչդեռ այսօր բոլորովին այլ կառուցվածք է անհրաժեշտ:

Խորհրդային Հայաստանում, վերջին տասնամյակներում ամեն տարի համակարգում ներդրվել է միջինում 180 մլն դոլարին համարժեք գումար, որից 60 մլնը՝ հատկացվել է շահագործմանը, 120 մլնը՝ կապիտալ շինարարության իրականացմանը (Ոռոգման

համակարգերի զարգացման ԾԻԳ-ի արխիվային տվյալներով այդ գումարը 210 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք էր, 60 մլն պահպանման և 150 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք գումար):¹ Մինչդեռ ոլորտի մասնագետների տարբեր գնահատականներով վերջին 10-15 տարիներին համակարգի պահպանման և շահագործման համար պետության կողմից ներդրվում է միջինացված տարեկան 0.7-1.0 մլրդ դրամ, այն էլ՝ ընդհատումներով: Սա, բնականաբար բավարար չէ համակարգի պահպանման ու լիարժեք շահագործման համար: Սրա անխափան շահագործման ամենակարևոր պայմաններից է պրոֆեսիոնալ մասնագետների առկայությունը: Մինչդեռ վերջին երկու տասնամյակներում ջրոլորտն առանձնանում է պրոֆեսիոնալ մասնագետների գրեթե իսպառ բացակայությամբ: Ինչը, սակայն, մոնիտորինգային ուսումնասիրություններում որպես համակարգի վրա ազդող բացասական գործոն չի արձանագրվում: Արդյունքում, ոռոգվող մակերեսները վերջին 30 տարիներին տասնյակ հազարավոր հա-երով նվազել են:

Ոռոգման համակարգին վերաբերող օրենսդրությունը: 2017-2019թթ.-երին «Ուրբան» կայուն զարգացման հիմնադրամը PURE Water ծրագրի շրջանակներում իրականացրած ուսումնասիրության ընթացքում «Ջրօգտագործողների ասոցիացիաների և ջրօգտագործողների ասոցիացիաների միությունների արդյունավետության բարձրացման կարգավորող շրջանակի բարելավում»² հետազոտելով ՋՕԸ-երին վերաբերող օրենքն ու իրավական ակտերը, առաջարկում է վերանայել ոռոգման ջրի մատակարարման պայմանագրի տիպային ձևն ու պայմանագրի առարկան, կողմերի (ՋՕԸ-ջրօգտագործող գյուղացի) իրավունքներն ու պարտականությունները: «Ջրօգտագործողների ընկերությունների և ջրօգտագործող-

¹ Հայաստան, ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 4 (68)մարտ 2006թ, էջ 14

² <https://urbanfoundation.am/language/hy/%d5%b4%d5%a1%d6%80%d5%bf-2017/>, էջ 4-13 (վերջին մուտքը եղել է 14.05.24թ.)

ների ընկերությունների միությունների մասին» 2002 թվականի հունիսի 4-ի ՀՕ-374-Ն Հայաստանի Հանրապետության օրենքը ԱԺ-ի կողմից ընդունվելուց հետո այդպես էլ չի գործել ու չի գործում: 2011 թ. հոկտեմբերի 24-ին վերոնշյալ օրենքում փոփոխություններ ու լրացումներ կատարվեցին, որը սակայն որևէ կերպ չօգնեց օրենքի գործելուն»: Ուրբանի մասնագետներն առաջարկում են վերանայել նաև ոռոգման ջրի սուբսիդավորման կառուցակարգը և այն ոչ թե ՋՕԸ-երին տրամադրել, այլ՝ հասցեական, որպես քաղաքացիներին տրամադրվող աջակցություն՝ հաշվի առնելով վերջիններիս սոցիալական վիճակը»: Հիմնադրամն ուսումնասիրության արդյունքում առաջարկում է ուժը կորցրած ճանաչել «ՋՕԸ-երի և ՋՕԸՄ-երի մասին» ՀՀ օրենքի 20-րդ հոդվածով ամրագրված այն դրույթը, որի համաձայն ՋՕԸ-ն իրավունք ունի պահանջել ջրօգտագործողից իրեն պատկանող հողամասի օգտագործման իրավունքը մինչև 3 տարի ժամկետով զիջել ՋՕԸ-ին: Հիմնադրամի մասնագետները փաստում են, որ անհասկանալի է ՋՕԸ-երի կարգավիճակը, և չեն կողմնորոշվում. պետք է գործող համակարգը կատարելագործել, թե՛ նոր ինստիտուցիոնալ կառուցվածք ստեղծել. ««ՋՕԸ-ն հանդիսանալով ոչ առևտրային կազմակերպություն, լինելով շահույթ չհետապնդող ոչ առևտրային իրավաբանական անձ, իր գործունեությանը առավել նման է մասնավոր առևտրային կազմակերպության, գործելաճով՝ հիշեցնում է պետական առևտրային կազմակերպության: Ինչ վերաբերում է իրենց անդամների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությանը, չպահպանելով ներկայացուցչականության, մասնակցային կառավարման սկզբունքները, ՋՕԸ-երը հեռացել են ջրօգտագործողներից՝ բոլորովին անտեսելով հրապարակային, հաշվետու ու թափանցիկ գործելու կանոնը», - արձանագրում է ուսումնասիրությունում:

Մասնագիտական թիմի ամենակենսական եւ առաջնահերթ լուծում պահանջող հարցերից է համարում ՋՕԸ-երի և ջրօգտագոր-

ծող գյուղացիների միջև կնքվող տիպային պայմանագրերը: «Դրանք ընդհանրապես չեն համապատասխանում այն իրավունքների շրջանակին, որը պետք է ունենա ջրօգտագործողը: Արդյունքում բազմաթիվ գյուղացիներ հրաժարվել ու հրաժարվում են հողը ոռոգելուց: Սրանց մի զգալի մասն էլ, հողը չոռոգելով հանդերձ, հետո ստիպված է լինում վճարել, չստացած ոռոգման ջրի դիմաց: Համաձայն օրենքի ջրօգտագործողի կողմից ջրի պահանջի դեպքում, ՋՕԸ-ն պարտավոր է երեք օրվա ընթացքում ջուր մատակարարել վերջինիս: Սակայն չկա որևէ դրույթ, որով հստակեցվի, թե դիմելուց 3, 15, 30 անգամ 45 օր անց ջուր չմատակարարելու դեպքում ՋՕԸ-ն որևէ պատասխանատվություն կրում է դրա համար և ինչպիսի: Ինչ կառուցակարգով է դա արվում: Նմանապես, չի հստակեցվում, եթե ամիսներ շարունակ գյուղացին ջուր չի ստանում, վճարելու է չստացած ջրի դիմաց, թե ՋՕԸ-ն պետք է պատասխանատվություն կրի: Անհասկանալի է նաև, թե ով է վերահսկում և ով պիտի վերահսկի ՋՕԸ-երի գործունեությունը պետության կողմից: Այս հարաբերությունները կարգավորվում են «ՋՕԸ-երի և ՋՕԸ-երի ընկերությունների միությունների մասին» ՀՀ օրենքով: Օրենքը նախատեսում է երեք սուբյեկտ. ջրօգտագործողների ընկերություններ և ընկերությունների միություններ, Կանոնակարգող խորհուրդ և Զրային համակարգերի կառավարման լիազոր մարմին (Զրային կոմիտե): Համաձայն օրենքի՝ ՋՕԸ-ն ինքնակառավարվող մարմին է՝ հիմնադրվում և կառավարվում է ջրօգտագործողների կողմից, ենթարկվում է ջրօգտագործողների ընդհանուր ժողովին: Այսինքն, սա պետական կառավարման մարմին չէ, ենթակա չէ կառավարությանը, Զրային կոմիտեին, կամ մարզպետներին: Այն պետություն-ջրօգտագործող հարաբերությունների մի կողմն է՝ ջրօգտագործողի կողմը: Մյուս՝ պետության կողմը, Զրային կոմիտեն է: Այն իր ենթակայությամբ գործող «Զրառ» ՓԲԸ-ի միջոցով ջուրը սահմանված կարգով հասցնում է ՋՕԸ-երի սպասարկման տարածք: Այն նաև ըն-

կերությանը և միությանը տրամադրում է ռոռզմանն ու գյուղատնտեսությանն աջակցող ծառայություններ, մասնակցում է օգտագործելի ռոռզման ջրային ռեսուրսների պահանջարկի ամենամյա հաշվարկման և հեռանկարային աշխատանքներին, ապահովում է ջրային համակարգերի ներդրումային քաղաքականության մշակումը և իրականացումը, կազմակերպում է ներդրումային ծրագրերի փորձաքննություն, ապահովում է ջրային համակարգերի վրա ազդող օբյեկտների շինարարական և վերակառուցման նախագծային փաստաթղթերի նախնական փորձաքննություն, ներկայացնում է առաջարկություններ, վերահսկում է ռոռզման համակարգերի օգտագործման, պահպանման, վերանորոգման աշխատանքները, վերահսկում է ռոռզման ջրերի մատակարարման և ջրօգտագործման պահանջների կատարման նկատմամբ ՀՏԿ-ների օգտագործման անվտանգությունը, ապահովում է պետության սեփականություն համարվող ռոռզման համակարգի արդյունավետ կառավարման պայմանագրերի կնքումը և վերահսկումը, մասնակցում է ջրամատակարարման և ջրահեռացման, ջրային համակարգերի ջրային կորուստների նորմատիվների մշակմանը: Վերոշարադրյալից հետևում է, որ սույն օրենքը չի սահմանում, որ պետությունը, ի դեմս կառավարության, ընդհանուր վերահսկողություն է իրականացնում ընկերության գործունեության նկատմամբ: Չի սահմանում մի պարզ պատճառով, ջրային կոմիտեն այս հարաբերություններում ընդամենը մի կողմ է, բազմաթիվ հարցերում նրա աշխատակիցները ունեն շահերի բախումներ և ՋՕԸ-երի մի շարք թերացումներ կարող են հետևանք լինել Ջրային կոմիտեի թերացումների: Եւ եթե այն նաև վերահսկի ՋՕԸ-երին, ապա այդ թերացումները երբեք չեն բացահայտվի: Համաձայն օրենքի երրորդ չեզոք կողմը, որ պիտի վեր հանի ՋՕԸ-երում առկա խնդիրները, դա կանոնակարգող խորհուրդն է, որն իր գործադիր մարմնի միջոցով Ընկերության և Միության կողմից սպասարկվող տարածքների իրականացում է

ստուգումներ՝ իր աշխատակիցների կամ անկախ աուդիտորների միջոցով, ուսումնասիրում է Ընկերության և Միության գործունեության մասին տարեկան հաշվետվությունները, անհրաժեշտության դեպքում տալիս է գրավոր եզրակացություն Ընկերության և Միության՝ տվյալ տարվա ընթացքում կատարած աշխատանքի մասին, Ընկերությանը և Միությանը համաձայնություն է տալիս կանոնադրության մեջ փոփոխություններ կատարելու, վերակազմակերպվելու կամ լուծարվելու համար: Այս խորհուրդը կոլեգիալ մարմին է, որի կազմը հաստատում է կառավարությունը: Այսպիսի համակարգ նախագծելով՝ օրենսդիրը նպատակ է ունեցել համակշռել ինքնակառավարման մարմնի վրա պետական ազդեցությունը: Սակայն, խնդիրը թաղված է ենթաօրենսդրական ակտերի մեջ...: Ենթաօրենսդրական ակտի մակարդակում ՀՀ կառավարության 2002թ. հոկտեմբերի 17-ի N 1768-Ն որոշման 3-րդ կետի համաձայն որոշում է կայացվել Հայաստանի Հանրապետության ՋՕԸ-երի և ընկերությունների միությունների գործունեությունը կանոնակարգող խորհրդի գործադիր մարմնի լիազորությունները վերապահել Ջրային կոմիտեի կառուցվածքում գործող Ջրային տնտեսության զարգացման և բարեփոխումների ԾԻԳ-ին: Այսպիսով՝ օրենքով նախատեսված բոլոր երեք տարբեր մարմինների լիազորությունները դե ֆակտո վերապահվել են Ջրային կոմիտեին»¹: Արդյունքում ստացվում է, որ ոռոգման համակարգի կառավարման հիմնական մամինը՝ ՋՕԸ լինելով մասնակցային կառավարման սկզբունքով ինքնակառավարվող մարմին, փաստացի կառավարվում է պետության կողմից, հիմքում դրված գաղափարախոսությանը հակասող բոլոր անցանկալի հետևանքներով: Ինչից էլ հետևում է, որ նման օրենսդրությամբ, պետության կողմից ոլորտին ցուցաբերվող նման մոտեցմամբ անհնարին է այդտեղ որևէ առաջընթաց գրանցել:

¹ <https://urbanfoundation.am/language/hy/%d5%b4%d5%a1%d6%80%d5%bf-2017> /, էջ 4-13 (վերջին մուտքը եղել է 14.05.24թ.)

Ոլորտում մոտեցումները պետք է հիմնովին վերանայվեն:
1990-ականներից ի վեր ոլորտում «էներգետիկ վախ» է առաջացել ու համակարգը կառավարողներն առանց այլընտրանքի ստեղծման ամեն ինչ արեցին ու անում են պոմպակայաններից ազատվելու համար: Երկու-երեք խոշոր գետավազաններում պոմպակայանների չաշխատելու պատճառով մենք նախկինում մեր օգտագործած ջրերը չենք օգտագործում: Խորհրդային Հայաստանում տարեկան օգտագործվում էր 600-800 մլն կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիա, որի արդյունքում ռոռզվող հողատարածքների մակերեսները հասցվել էր 300 հազար հա-ի:¹ «Մինչև 2000թ.-ը մեխանիկական եղանակով ռոռզվող հողերի տարածքները կազմում էին 104 հազար հա, որոնց սնուցող պոմպակայանները տարեկան ծախսում էին 250-260 մլն կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիա:² Անկախացումից հետո էլեկտրաէներգիայի թանկացման պայմաններում հանրապետության 232.9 հազար հա ռոռզելի հողատարածքներից փաստացի ռոռզվում է շուրջ 155 հազար հա-ն:³

ՀՀ-ում մեխանիկական եղանակով ռոռզվող հողատարածքների ընդհանուր մակերեսները նվազել են հասնելով 30000 հազար հա-ի: Շուրջ 95 հազար հա էլ ռոռզվում է ինքնահոս եղանակով: Է-ժան էլեկտրաէներգիայի առկայություն՝ տարեկան ծախսվում էր 600-800 մլն կՎտ էլեկտրաէներգիա՝ համատարած մեխանիկական ռոռզման համակարգերի կիրառմամբ,⁴ Մեխանիկական եղանակով ռոռզման համար տարեկան միջինում ծախսվում է 142 մլն կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիա, որի գինը, ներկայիս սակագնով կազմում է մոտ 6 մլրդ դրամ, որից կառավարությունը տարեկան սուբ-

¹ Գյողատնտեսական հանրագիտարան, 2015թ., Երևան, էջ 791

² **Վլադիմիր Մովսիսյան**, Հայաստանի Հանրապետության ջրային պաշարների կանխատեսումը, գնահատումը և համալիր կառավարումը, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն, 2003թ, էջ 10

³ Գյողատնտեսական հանրագիտարան, 2015թ., Երևան, էջ 791

⁴ https://www.e-draft.am/files/project_file/1/16893134875385.docx

սիդավորում է 5 միլիարդը: ¹ Պոմպակայանների չաշխատեցնելու պատճառով Հերիերի ջրամբարում կուտակվող 27 մլն խմ ջուրը լցվում է գետն ու հայտնվում Ադրբեջանում: Մինչդեռ մասնագետների հաշվարկներով 15-20 մլն դոլարի ներդրմամբ հնարավոր էր 25-30 կմ-անոց ջրատար կառուցել և Սևանի փոխարեն Հերիերի ջրերով ոռոգել Վայոց Ձորի ավելի քան 2700 հա մշակովի տարածքները: Եթե կառուցվեր 25-30 կմ ջրատար, որը ջրամբարը կմիացներ Հերմոն -Ելփին ջրատարին, 2700 հա կոռոգվեր ոչ թե Սևանի այլ Հերիերի ջրերով: Ամբողջ համակարգի համար պետք է մոտ 100 մլն դոլար, ինչի արդյունքում տարեկան մոտ 120-130 մլն խմ ջուր կսանձվի: Չի օգտագործվում նաև սահմանային Ջողազի ջրամբարի ջրերը: Մինչդեռ պոմպերի գործարկման դեպքում սրա 43-44 մլն-ից գոնե 10 մլն-ը կարելի է պահել մեզ ու դրանով Նոյեմբերյանի դաշտերը ոռոգել:

Դեբեդի ավազանում պոմպակայանները չենք աշխատեցնում և շուրջ 6 հազար հա հող չի ջրվում, չի մշակվում: Կա նախագիծ, որով պետք է ինքնահոս ջրագիծ անցկացվի և տարեկան 40 մլն խմ ջուրն օգտագործվի ոռոգման նպատակներով: Այդ ջուրը դուրս է գալիս հանրապետության սահմաններից: Նույնը Աղստևի պարագայում: Դիլիջանի հատվածում պոմպակայանների չաշխատելու պատճառով տարեկան շուրջ 3 մլն խմ ջուր չի օգտագործվում, որ հոսում է Ադրբեջան: Նախկինում այդ հատվածներում ոռոգվում էր 5000 հա հող, հիմա՝ 500 հա: Այստեղ էլ կա ինքնահոս ոռոգման սխեմա: Դեբեդի և Աղստևի արված նախնական տեխնիկատնտեսական հիմնավորումներով առաջինի մոտ անհրաժեշտ է շուրջ 50-55 մլն դոլարի ներդրում, արդյունքում կվերականգնվի 6 հազար հա-ի ոռոգումը: Աղստևի դեպքում անհրաժեշտ է 25-30 մլն դոլարի չափով ներդրում, կվերականգնվի 5 հազար հա-ի ոռոգումը: Թվար-

¹ Տվյալները Ոռոգման համակարգերի զարգացման ԾԻԳ-ինն են

կումների շարքը շարունակելի է: Բոլոր դեպքերում պետությունը հապաղում է ծախսեր կատարել, էլեկտրաէներգիա օգտագործել ու ջրամբարներում կուտակված և չօգտագործվող, դեպի Ադրբեջան հոսող ջրերը, սանձել: Չի արվում, պատճառաբանությամբ որ հոսանքը թանկ է: Մինչդեռ նոր տեխնոլոգիաների կիրառման, արևային կայանների օգտագործման շնորհիվ հնարավոր է էլեկտրաէներգիայի հետ կապված բոլոր ծախսերը փակել: Մյուս կողմից՝ էլեկտրաէներգիան արտադրվում է նաև ջրից և չի կարող ավելի թանկ լինել, քան ջուրը: Բացի այդ, մասնագետների գնահատականներով ցանկացած մեկ իմ ջուրը մեկ դուլարին համարժեք բերք է ստեղծում: Հետևաբար, հոսանքը որքան էլ թանկ լինի, ջրի ստեղծած եկամուտն ավելին է:

Միայն ջրամբարաշինությամբ ոռոգման ջրի ապահովման հարցը չի լուծվի: Հայաստանի գետերի հոսքերին բնորոշ են էական բազմամյա և սեզոնային տատանումներ: Դրանցով պայմանավորված ռիսկերը մեղմելու նպատակով սովետական տարիներին հանրապետությունում կառուցվել են 84 մեծ և փոքր ջրամբարներ: Ջրամբարներից 68-ը շահագործվում են ջրային համակարգում գործող կազմակերպությունների կողմից: Թվով 6 ջրամբարները շահագործվում են էներգետիկ կազմակերպությունների, 1 ջրամբար՝ ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության, 2 ջրամբար՝ Երևանի քաղաքապետարանի, 7 ջրամբար՝ համայնքների կողմից: Ջրամբարներով հնարավոր ամբարվող ջրի ընդհանուր ծավալը կազմում է շուրջ 1,1 մլրդ մ³, որից օգտակար ծավալը կազմում է 900 մլն մ³: Միջինում, Հայաստանում մեկ շնչի հաշվով ամբարվող ջրի ծավալը կազմում է շուրջ 450 մ³, ինչը ցածր է համարվում մեր պես երկրների համար (բավարար միջին մակարդակը ընդունված է համարել 1500 մ³ մեկ

շնչի հաշվով՝ ըստ ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության):¹

1984թ.-ին որոշում կայացվեց 16 խոշոր ջրամբարներից բացի հանրապետությունում կառուցել ևս 100 փոքր ջրամբարներ մեկից մինչև 5 մլն խմ ծավալով: Սրանց կառուցումը նախատեսվում էր ավարտել 1990-ական թվականներին, ինչը հնարավորություն կտար լրացուցիչ կուտակելու 610 մլն խմ ջուր:² 2008թ.-ին սկսված «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրով նախատեսվում էր 5 նոր ջրամբարների կառուցում և 2 վթարային/անավարտ ջրամբարների վերականգնում,³ ինչը չիրականացվեց: ՀՀ-ում բացի կառուցված, գործող ջրամբարներից կան նաև կիսակառույց, նախագծված, նախատեսված ու ուսումնասիրված, նախատեսված ու չուսումնասիրված ջրամբարներ: Անկախացումից հետո հաշվարկվում էր 18 ջրամբար, որոնց շինարարությունն առաջնային էր: Պրոֆեսորներ Աշոտ Մարկոսյանի, Հովհաննես Թոքմաջյանի և գիտությունների դոկտոր Մհեր Մկրտումյանի «Ջրային ռեսուրսների և ջրային համակարգերի կառավարումը» երկհատորյակում նշվում է, որ «նախագծվել է թվով 22 ջրամբարների շինարարությունը՝ 911 մլն խմ գումարային ծավալով: Կատարվել են շուրջ 66 ջրավազաններում ջրամբարի թասերի նախնական ուսումնասիրություններ՝ գումարային շուրջ 411մլն խմ ծավալով ջրամբարների շինարարության համար: Ջրամբարաշինարարության համար ենթակա է ուսումնասիրության ևս 59 ջրավազան՝ շուրջ 420 մլն խմ ջրի կարգավորման հնարավորություններով: Ջրամբարաշինության թվարկված միջոցառումների իրականացումից հետո հանրապետության ջրամբարների գումարային ծավալը կկազմի շուրջ 3.1 մլրդ խմ, որը հնարավորություն կտա կարգավորելու ջրային ռեսուրսների շուրջ 45%-

¹ https://www.e-draft.am/files/project_file/1/16893134875385.docx

² **Հ. Թադևոսյան**, Ջգվում են կայուտ երակները, Հայաստան 1991թ, էջ 50

³ Հայաստան ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 4 (68), մարտ 2006թ, էջ 16

ը»:¹ Նույն ընթացքում, 2013թ.-ին ծրագրվում էր Վեդիի, Քաղսի, Եղվարդի ջրամբարների արագ շինարարության և մինչև 2018թ.-ը դրանց ավարտի մասին: «Վեդու» ջրամբարի շինարարությունը վերջին տարիներին է սկսել ու չնայած որ 2020թ.-ին պետք է նախնական շահագործման հանձնվեր, մինչ օրս անավարտ է:

Այստեղ շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ հայաստանյան ջրամբարների բացարձակ մեծամասնությունում կուտակված ջուրը լիովին բավարարում է խմելու ջրին ներկայացվող պահանջներին: Այլ կերպ ասած՝ մեր ջրամբարներում կուտակվող ու զգալի մասով կորչող 1.5 մլրդ խմ ջուրը որոշակի վերամշակումից հետո բարձրորակ խմելու ջուր է: Փաստացի տարածաշրջանի քաղցրահամ ջրի ամենամեծ պաշարը մեզանում է, բայց մինչ օրս Հայաստանը չունի ջրի վերգետնյա ու արտեզյան պաշարների պահպանման ու օգտագործման այն ռազմավարությունը, որը պետք է բխի երկրի զարգացան սկզբունքներից: Եթե վերոնշյալ նախագծերն ամբողջությամբ կյանքի կոչվեին, ապա Հայաստանը կարող էր մինչև 1 մլրդ խմ-ով ավելացնել իր արհեստական ջրավազանների ծավալը, հասցնելով 2,5 մլրդ խմ-ի: Սակայն բոլոր այս տարիներին ջրամբարաշինական աշխատանքներ գրեթե չեն իրականացվել: Այնինչ, որքան էլ ջրամբարն իր արժեքով թանկ լինի, միևնույնն է մասնագետների գնահատականներով «նորմատիվային հետգնումը» հիդրոտեխնիկական կառույցների համար 8 տարի է: Այդ ընթացքում փակում է իր վրա արված բոլոր ծախսերը և 9-րդ տարուց սկսած ջրամբարը զուտ շահույթ է ապահովում:¹

Հայաստանում ջրի վերաբաշխում պետք է իրականացվի: Եթե չունենք անհրաժեշտ տարողության ջրամբարներ, մնալով բնության հույսին, ունենալու ենք ջրային պաշարների մշտական հիմ-

¹ Աշոտ Մարկոսյան, Հովհաննես Թոքմաջյան, Միեր Մկրտումյան, Ջրային ռեսուրսների և ջրային համակարգերի կառավարումը, հատոր 2,

նախնդիրներ, հատկապես, որ ընթացող գլոբալ տաքացումն ու տարածաշրջանային քաղաքական զարգացումները շատ արագ բերելու են մեծ ու ոչնչով չհիմնավորված վտանգավորության աստիճանի ռիսկերի: Հարցը նրանումն է, որ կլիմայական փոփոխությունների հետևանքով սպասվում է, որ ջրային ռեսուրսները կնվազեն 10-15%-ով, իսկ ոռոգման ջրի պահանջարկը գնալով աճում է, ինչի արդյունքում կանխատեսվում էր, որ հանրապետության ջրային ռեսուրսների հաշվեկշիռը արդեն 2020թ.-ին կունենա դեֆիցիտ շուրջ 700 մլն խմ-ի: ²

Դեֆիցիտին վերաբերող հաշվարկներ չկան, Բայց գործնականում ջրի սակավությունն իրեն ամենացցուն ձևով զգացնել է տալիս:

Բացի այդ.«վերջին տարիներին շահագործվող մեծ ու փոքր շատ ջրամբարներում տղմակալման պատճառով զգալիորեն նվազել է դրանց օգտակար ծավալը»:³ Վերջին ծրագրի ընդունում-հրապարակումից հետո անցել է շուրջ 15 տարի և միակ գործնական քայլը, որ արվել է Վեդու ջրամբարի շինարարությունն է, որ արդեն 4 տարի է պետք է ավարտված լիներ: Բայց, ինչպես նշում է պրոֆեսոր Ա. Մարկոսյանն իր վերոնշյալ աշխատությունում, Հայաստանի պարագայում անգամ նման մեծամասշտաբ միջոցառումների իրականացումից հետո հնարավոր կլինի կարգավորել ջրային ռեսուրսների հազիվ 45%-ը:

Խնդիրն այն է, որ հանրապետությունում ջուրը բաշխված է խիստ անհավասարաչափ և շատ կարևոր է գոյություն ունեցող ջրի բաշխվածության անհամաչափությունը որոշակիորեն հաշվեկշի

¹ Հայաստանի գյուղական տնտեսությունը, Անցումային շրջանից դեպի զարգացում, Բնապահպանական և սոցիալական կայուն զարգացման վարչություն, օգոստոս 2005թ.

² Աշոտ Մարկոսյան, Մհեր Մկրտումյան, Հովհաննես Թոքմաջյան Ջրային ռեսուրսների և ջրային համակարգերի կառավարումը, Հատոր երկու, Երևան 2011թ, էջ 210 :

³ Աշոտ Մարկոսյան, Մհեր Մկրտումյան, Հովհաննես Թոքմաջյան Ջրային ռեսուրսների և ջրային համակարգերի կառավարումը, Հատոր երկու, Երևան 2011թ, էջ 211:

բերելը: Հանրապետության հյուսիս-արևելքում՝ Դեբեդի ավազանը ջրի ավելցուկ ունի: Մինչդեռ կենտրոնական գոտում՝ Արարատյան դաշտում տարեցտարի ավելի ցայտուն է է զգացվում ջրի պակասությունը: Մասնագետները դեռ 1970-80-ականներին առաջարկում էին հանրապետության ամենաջրառատ գետի՝ Դեբեդի ջրերից տարեկան 500-600 մլն խմ-ը տեղափոխել Սևանի ավազան և այնտեղից հասցնել Արարատյան դաշտ, մինչև իսկ Արփայի հովիտ: Դեբեդի, մասնավորապես նրա վտակ Ձորագետի ջրերը դեպի Սևան տեղափոխելու արդյունքում կբարձրանա լճի մակարդակը, վերականգնելով բնության խախտված հավասարակշռությունը: Միաժամանակ դրանով մայրաքաղաք Երևանին խմելու ջրի նոր սնման աղբյուրի հնարավորություն կստեղծվի: Թեև Դեբեդի ջրերն Արարատյան դաշտ տեղափոխելը խիստ ծախսատար գործընթաց է, այդուհանդերձ այն առաջիկայում ամբողջ սրությամբ կանգնելու է երկրի առաջ ու պարտադրված ենք լինելու իրականացնելու այդ ծրագիրը: Հարցը նրանումն է, որ մեզանում ավելի ապահովված են Կուրի ավազանին պատկանող հյուսիս-արևելյան շրջանները: Արաքսի ավազանի ջրային ռեսուրսները սուղ են: Մինչդեռ Արաքսի ավազանն ընդգրկում է հանրապետության տարածքի 73.5%-ը,¹ մնացածը՝ Քուրի ավազանը: Գետային ցանցի խտությունը Քուրի ավազանում ավելի մեծ է քան Արաքսի ավազանում: Իսկ ջրի խիստ պակաս զգացվում է հատկապես Արարատյան դաշտում ու Վայքում: Ինչից էլ ծագում է հանրապետության սահմաններում ջրի վերաբաշխման անհրաժեշտությունը: Հատկապես, որ հանրապետությունում գյուղարտադրության 40-50%-ը զարգանում է Արարատյան դաշտում: Բնարկե, այստեղ խոչընդոտող լուրջ գործոն կա այն առումով, որ դեռ Սովետական Միության օրերին Հայաստանի և Վրաստանի միջև

¹ Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակություն, Երևան 1971թ, էջ 203

ընդունվել են որոշումներ ու համաձայնագրեր Դեբեդ գետի վերաբերյալ, իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև համանման որոշումներ՝ Արփա, Որոտան, Աղստև ու Տավուշ գետերի ջուրն օգտագործելու մասին: Դրանց դրույթներն իրականում կիրառվել են և դրանք փոխելը շատ դժվար է, այդուհանդերձ Դեբեդի ջրերի սանձումը Հայաստանի տնտեսության և էկոլոգիայի համար կենսական նշանակություն ունի: Դրա համար պետք է նոր ջրային ռազմավարություն մշակվի, ներառելով նման կարևորագույն հարցերի ամբողջ պատկերը: Պետությունն առայժմ «չի կարողանում» այս կարևորագույն հարցերին անդրադառնալ միջոցների սղության պատճառով: Մինչդեռ հանրապետությունում քաղցրահամ ջրի կուտակման ամենաէժեքն ու ամենաիրական տարբերակը Սևանա լճի մակարդակի բարձրացումն է, նույնն է թե ջրի հավելյալ պաշարների կուտակումը Սևանում: Սևանը տարածաշրջանում քաղցրահամ ջրի ամենամեծ ամբարն է, որտեղ այս պահին կա գրեթե 38 մլրդ խմ ջուր, բայց և ավելի քան 20 մլրդ խմ կուտակելու հնարավորություն,¹ որը մասսամբ հնարավոր է լցնել Դեբեդի վտակ Աղստևի ջրերի հաշվին: Հետևաբար աշխարհում և տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը պարտադրում է կտրուկ ռիսկային ծրագրերի ու միջոցառումների իրականացման, համակարգում ներգրավելով մասնավոր ներդրողների, սրանց մասնակից դարձնելով ջրամբարների շինարարությունն ու սրանցում կուտակված ջրի տնօրինմանը, որպեսզի դրանց շնորհիվ ապահովվի գյուղատնտեսության և պարենային անվտանգությանը վերաբերող հարցերի լուծումը:

Քաղցրահամ ջրի վիճակը տարածաշրջանում և ՀՀ-ում: ՀՀ տարածքի յուրաքանչյուր քկմ-ը մեկ վայրկյանում գետերին տա-

¹ 2018թ.-ի սեպտեմբերի 28-ին Սևանա լճին նվիրված քննարկման ժամանակ ԱԺ-ում հայտարարել է Սևանա լճի պահպանման փորձագիտական հանձնաժողովի նախագահ Յուրի Զավադյանը

լիս է 7 լիտր ջուր, որը շատ փոքր թիվ է: Արևմտյան Վրաստանում այդ ցուցանիշը հասնում է 35-40 լիտրի, իսկ որոշ գետերի ավազաններում նույնիսկ 70-100 լիտրի: Հայաստանում մեկ շնչի հաշվով հաշվառվում է 2.2 հազ. խմ ջուր, մինչդեռ նախկին ԽՍՀՄ-ում այդ ցուցանիշը 17-18 հազ. խմ էր (Ադրբեջանում այն 851 խմ է): Վերջին մի քանի տասնամյակում հանրապետությունում տարեկան տեղումների միջին քանակը 17-18 մլն խմ է, որի հիմնական մասը գոլորշիանում է: Հայաստանի տարածքով ջրերի հոսքը գետերի և ստորերկրյա ջրերի միջոցով կազմում է 7 մլն խմ, ջրառատ տարիներին մինչև 9 մլն խմ (որոշ տվյալներով մինչև 11.7 մլրդ խմ), սակավաջուր ժամանակ՝ 5-6 մլրդ խմ:¹ Մինչև անկախացումը նշյալ 7 մլրդ խմ-ից շուրջ 4.5 մլրդը օգտագործվում էր տնտեսության մեջ (գյուղատնտեսության, կոմունալ տնտեսության և արդյունաբերության): Մնացած 3 մլրդ խմ-ից 1 մլրդը-ը անօգտագործելի էր և՛ է: Դրանք զարնանային մանր ավակների ջրեր են, որոնք ամբարելն ու պահելը տնտեսապես ձեռնտու չէ: Սկսած 1990-ականների սկզբներից 4 մլրդ խմ-ի փոխարեն օգտագործվում է ընդամենը 2.5-2.6 մլրդը խմ ջուր: Հիմա 3.1-3.2 մլրդ խմ է:¹ Փաստորեն օգտագործվում է եղած ջրային ռեսուրսների քիչ ավելի, քան երրորդ մասը: Ջրի օգտագործման նվազեցումը բոլորովին էլ խնայողական վերաբերմունքի հետևանք չէ: Ընդհակառակը, 2010-ականներին «ձկնաբուծության զարգացման նպատակով» տարեկան շուրջ 2 մլրդը խմ ջուր էր հանվում ընդերքից ու մղվում Արաքս գետը, այն աստիճան, որ Սև ջրի պաշարների կտրուկ նվազման արդյունքում վտանգվել էր ատոմակայանի հովազման համակարգը: Ըստ մասնագիտական գնահատականների մինչև 2050թ. հանրապետության տա-

¹ Վլադիմիր Մովսիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ջրային պաշարների կանխատեսումը, գնահատումը և համալիր կառավարումը, ՀՀ ԳԱԱ գիտություն հրատարակչություն, 2003թ. Էջ 59

րածքում միջին ջերմաստիճանը կաճի 1.5-2 աստիճանով, տեղումները կնվազեն 10-15%-ով: Դա էլ կբերի նրան, որ մի կողմից քաղցրահամ ջրի քանակը կպակասի, մյուս կողմից՝ ոռոգման ջրի պահանջարկը կմեծանա: Հետևաբար, անցանկալի հետևանքներից խուսափելու համար պետք է առավելագույնս արդյունավետ օգտագործել եղած հնարավորությունները: Տեսականորեն հնարավորությունների շրջանակը մեծ է, գործնականում՝ գնալով սեղմվում է:

Աշխարհագրական առումով էլ Հայաստանի վիճակը վատթար է նրանով, որ ՀՀ տարածքի 75%-ը գտնվում է ծովի մակերևույթից ավելի քան 1500 մետր բարձրության վրա: Երկրի տարածքի միջին նիշը բարձր է ծովից 1818 մետրով: Քանի որ, Հայաստանը բարձր լեռնային երկիր է, այստեղի գետերն ամբողջությամբ հոսում են ներքև, հանրապետության սահմաններից դուրս և Արաքսի ու Քուրի ավազաններին պատկանող մեր գետերի ջրերը հայտնվում են Ադրբեջանում: Հայաստանի գետերն ըստ հոսանքի ուղղությունների բաժանվում են երեք հիմնական ավազանների միջև. Արաքսի, Կուրի և Սևանա լճի: Սակայն վերջինը պայմանական է, քանի որ նրա մեջ թափվող 29 գետերը ի վերջո Հրազդան գետով հոսում են դեպի Արաքս: Հարևան երկրներից և ոչ մի գետ չի հոսում դեպի Հայաստան:

Հայ-թուրք-ադրբեջանական ջրային հարաբերությունների վիճակը շատ վատ է: Դրանում կարևոր դեր է խաղում այն հանգամանքը, որ ՀՀ-ի համար կենսական ջրային ռեսուրսների զգալի մասը ձևավորվում է Ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում, որի կառավարությունը վերջին 15-20 տարիներին միակողմանիորեն, կամայական որոշում է ընդունել և 20 մլրդ դոլար է հատկացրել Արարատյան դաշտավայրում ձևավորվող ջրային պաշարների վրա մեծ ազդեցություն ունեցող գետերի վրա ջրամբարներ կառուցելու համար: Մինչդեռ 2011թ. Միջազգային օրենքի ինստիտուտի

¹ <http://env.am/shrjaka-mijavayr/jrayin-resursner>

(International Law Institute) Մադրիդյան դեկլարացիան սահմանել է երկու սկզբունք.

«Երբ ջրհոսքը հանդիսանում է երկու պետությունների սահման, այդ պետություններից ոչ մեկը չի կարող օգտագործել (կամ թույլ տալ օգտագործել) իր տարածքում գտնվող ջուրն այնպես, որ այդ օգտագործումը լուրջ խոչընդոտ հանդիսանա մյուս պետության կողմից ջրի օգտագործմանը.

Երբ ջրհոսքը հատում է երկու կամ ավելի պետությունների սահման, այդ պետություններից ոչ մեկը չի կարող վերցնել այնքան ջուր, ինչը կարող է բերել հոսանքն ի վեր գտնվող երկրներ մուտք գործող ջրերի հատկությունների նշանակալի փոփոխության»:¹

Մասնագետների գնահատմամբ արդեն մոտ ապագայում լրջագույն խնդիր ենք ունենալու Արարատյան դաշտավայրում ոռոգման հետ կապված: Այդպես է 2014թ-ին այս ոլորտի խնդիրների հետ կապված իր մտահոգությունը ձևակերպել ՀՀ այն օրերի վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը: «Գոյություն ունի սահմանային ջրերի օգտագործման միջազգային կոնվենցիա, որը սակայն, չի հարգվում մեր հարևանի կողմից: Կոնվենցիայով սահմանված նորմերը չեն գործում և հաշվի չառնելով ջրային պաշարների, հատկապես բնապահպանական միջոցառումների հետ կապված խնդիրները, թուրքերը գործնական լուրջ քայլեր են արել ու անում Հայաստանի տարածք մտնող ջրային հոսքերի «դեմն առնելու», դրանց հոսքը ՀՀ փակելու ուղղությամբ: Հասկանալիորեն դա արվում է միտումնավոր, խիստ որոշակի նպատակներով: Այդ երկրից դեպի Ախուրյան թափվող գետերն ամբարտակվել ու ամբարտակվում են: Նոր ջրամբարներ են կառուցվում, սանձելով այն ջրերը, որ պետք է լցվեին Ախուրյանի ջրամբարը, որը հետո պետք է հավասարապես կիսվեր ՀՀ-ի և Թուրքիայի միջև: Դրան զուգահեռ Թուրքիան ամեն

¹ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml

ինչ անում է յուրացնելու Արաքսի ջրերի կեսից ավելին, ինչն առաջիկայում էլ ավելի լուրջ խնդիրներ է ստեղծելու Հայաստանի համար: Թուրքերի կողմից իրականացված ու իրականացվող այս միջոցառումների արդյունքում արդեն իսկ ռոռզման հետ կապված խնդիրներ ունենք: Հարցը նրանում է, որ Թուրքիան վերջին տասնամյակներում Սիրիային ու Իրաքին ջրազրկելու հստակ քաղաքականություն է իրականացրել ու իրականացնում: Հիմա նույնն անում է մեր հանդեպ: Այդ քաղաքականության շրջանակներում Հայաստանի տարածքում ամենամեծ՝ Ախուրյանի ջրամբարը, որի ջուրն օգտագործվում է հսկայական տարածքներ ռոռզելու համար, վերջին տարիներին հայտնվել է ծավալների նվազման լուրջ վտանգի առաջ: 525 մլն խմ տարողությամբ ջրամբարն ամբողջությամբ լցվում է և հավասար՝ 262,5 մլն խմ յուրաքանչյուրին, կհսվում մեր և Թուրքիայի միջև: Մինչդեռ Թուրքիայի իրականացրած գործողությունների արդյունքում վերջին տարիներին այն ամբողջությամբ չի լցվել և մեծ հավանականությամբ այսուհետ չի լցվի»: Կլիմայի փոփոխության պատճառով Հայաստանում սպասվող ջրի դեֆիցիտի առումով մեծ մտահոգություն է հայտնել նաև Սեւանա լճի պահպանության փորձագիտական հանձնաժողովի նախագահ Յուրի Ջավադյանը 2015թ.-ի հունիսի 12-ին ջրային ռեսուրսների կառավարմանը նվիրված քննարկման ժամանակ: «Մինչև 2050 թվականը սպասվում է մոտ 4.5 աստիճանի բարձրացում, ինչի արդյունքում առաջանում է մեր ջրերի տարեկան 12 միլիոն խմ-ով պակասելու վտանգը: Հաշվի առնելով այս հարցը և այն, որ ունենք 340.000 ֆերմերային անհատական տնտեսություններ, մենք խիստ պետք է մոտենանք ջրամբարաշինարարության հարցերին: Մեր ամենամեծ՝ Ախուրյանի ջրամբարը 525 միլիոն խմ տարողությամբ, սահմանային գետի վրա է: Մեր բոլոր սահմանային գետերը օգտագործում ենք 50-50 մասով: Չնայած 2 պետություններ ոչ մի հարաբերություններ չունեն իրար հետ, մենք մինչև հիմա ջրի բաշխումը կատա-

րում ենք բավականին հստակորեն, ոչ մի անգամ բաշխման վերաբերյալ բողոքներ չենք ունեցել: Բայց բախվելու ենք ջրի բաշխման լուրջ խնդրի հետ: Մեր Ախուրյան-Արաքս ջրային ռեսուրսը 2.5 միլիարդ է: Այդ 2.5 միլիարդից մենք հավասար օգտվելու իրավունք ունենք: Սակայն հայկական կողմը օգտագործում է միայն հասանելիք 50%-ի 55%-ը: Այսինքն, Ախուրյան-Արաքս ջրային ռեսուրսի 45%-ից չենք օգտվում, չնայած որ օգտվելու իրավունք ունենք: Բայց այնպես է ստացվել, որ մենք 50.000 հեկտար ոռոգման տարածք ունենք այդ ռեսուրսի տակ՝ Արմավիրինը, Թալինինը և Շիրակինը: Այսօր թուրքական կառավարությունը առանց մեզ հարցնելու 1 միլիարդ 800 միլիոնանանոց տարողությամբ ջրամբար է կառուցում: 220 միլիոն խմ տարողությամբ մեկ այլ ջրամբար հաջորդ տարի կհանձնի շահագործման: Դրան զուգահեռ կառուցում է մոտ 40.000 հեկտար ոռոգելի տարածք այդ 220 միլիոն խմ ջրամբարի բազայի վրա: Եվս մեկը՝ 160 միլիոն խմ, Արաքսի վտակի վրա, որը 2-3 տարում շահագործման կհանձնի: Եթե մենք չկարողանանք արագ ջրամբարներ կառուցել, կունենաք 75-80% դեֆիցիտ այդ 50.000 հեկտար ոռոգելի տարածքների ոռոգման համար: Այս տեսակետից Թուրքիային դիմակայելու համար մենք Կապսի ջրամբարը արագ 25 միլիոն խմ-ից պետք է հասնենք 60 միլիոն խմ-ի, Եղվարդի ջրամբարը՝ 90 միլիոն խմ-ի, Վեդին՝ 29 միլիոն խմ-ի, Քասախի վրա 12 միլիոն խմ, Սելավ Մաստարան, 2 հատը՝ մեկը 7 միլիոն խմ, մյուսը՝ 13 միլիոն պետք է շուտ հանձնենք շահագործման»:¹

Մյուս կողմից. հարևան Ադրբեջանը, որն ի տարբերություն Թուրքիայի, ջրի լուրջ խնդիրներ ունի, ամեն ինչ անում է սրանց մի մասը Հայաստանի հաշվին լուծելու համար: Հայկական բարձրավանդակում սկիզբ առնող, Թուրքիայի եւ Վրաստանի տարածքով

¹ «Մաքուր էներգիա և ջուր»-«Արարատյան դաշտի ստորերկրյա ջրային ռեսուրսների գնահատում»-ուսումնասիրություն, վերջնական արդյունքների ներկայացում, Արմենիա-Մարիոթ հյուրանոց, Երևան 18 մարտի 2014թ.

անցնող, ապա Ադրբեջան մտնող Կուր գետն է ապահովում Ադրբեջանի, մասնավորապես Մինգեչաուրի ջրամբարի ջրի պաշարները: Մակայն վերջին տարիներին երաշտի պատճառով Ադրբեջանի տարածքում Կուրը գրեթե ցամաքում է, զրկելով սրանց ջրային հիմնական պաշարներից: Իսկ նախալեռնային գոտիներում գետերի և աղբյուրների չորացումն ամբողջությամբ է զրկել Ադրբեջանին սեփական ոռոգման ջրային ռեսուրս ունենալու հնարավորությունից: Ադրբեջանի ջրամբարների տարողությունը ավելի քան 20 մլրդ խմ է, մինչդեռ վերջին տարիներին նրանք հազիվ 10-11 մլրդ խմ ջուր են կարողանում ամբարել: Վերջին տարիներին պարբերաբար այս երկրում երաշտ է լինում առեղծվածի վնասներ հասցնելով գյուղատնտեսությանն ու բնությանը: Ադրբաջանում արդեն իսկ հսկայական տարածքներ չեն մշակվում: Համաձայն պաշտոնական տվյալների, Ադրբեջանի մշակովի հողատարածքների զգալի մասը էրոզիայի, աղակալման և ջրազրկման պատճառով հայտնվել է անապատացման եզրին ու նույնիսկ որպես արոտավայր չեն ծառայում: Մասնագետների գնահատականներով երկիրն անապատացման փաստի առաջ է հայտնվել, և եթե առաջիկայում կտրուկ միջոցառումներ չիրականացվեն, մի շարք շրջաններում անապատացման հիմնախնդիրները կդառնան անշրջելի: Սրանց իրավիճակն անմխիթար է նաև այն պատճառով, որ այդ երկրի ջրային ռեսուրսները հիմնականում ձևավորվում են իր սահմաններից դուրս, զգալի մասը, Հայաստանում և իրենք հնարավորություն չունեն ինչ որ կերպ այդ գործընթացների վրա ազդելու: Անապատացման եզրին է ոչ միայն սրա տարածքի գրեթե կեսը, այլ Նախիջևանը, որտեղ ոռոգման համար հսկայական նշանակություն ունի Արաքսի վրա նախիջևանախրանյան սահմանին կառուցված ջրամբարը, որի ջրառատությունը կախված է Հայաստանի տարածքից Նախիջևան մտնող Արփայի ջրերի մակարդակից: Այս երկրում նման իրավիճակ է դեռ այն դեպքում, երբ Հայաստանն օգտագործում է իր տարածքով անցնող

ու Աղբբեջան մտնող ջրերի հազիվ 30%-ը: Իսկ, եթե ՀՀ-ն կարողանար սովետական ժամանակների չափով՝ 4-4.5 մլրդ խմ օգտագործել, կամ այսօրվա Թուրքիայի պես, առանց միջազգային կոնվենցիաները հաշվի առնելու մի քանի մլրդ խմ ջուր ամբարել, ապա Աղբբեջանում իրավիճակը այլ կլինի:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ

Հողվածում առաջարկված գիտական նորույթներն են.

1. Ժամանակակից տեխնոլոգիաների, մասնավորապես արևային վահանակների ներդրմամբ վերականգնել գետերից ու որոշ ջրամբարներից պոմպակայանների կիրառմամբ ջուր վերցնելն ու տասնյակ հազարավոր հա-երն առայժմ թեկուզև մեխանիկական տարբերակով ոռոգելը:

2. Էլեկտրական էներգիան ստեղծվում է ջրի շնորհիվ, հետևաբար այն չի կարող ավելի թանկ լինել, քան ջուրը, հետևաբար այս փուլում հին ու նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ պետք է հանրապետությունից դուրս հոսող ջրերը մղել հանրապետության դաշտերը:

3. Ժամանակակից գերճշգրիտ ջրաչափական սարքերի կիրառմամբ ոռոգման համակարգում ջրաչափություն իրականացնելն է, որ կբերի համակարգում իրավիճակի ռեալ պատկերն ունենալուն ու ոռոգման ջրի կորուստների շեշտակի նվազմանը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՀ-ում ոռոգովի հողատարածքների մակերեսները նվազել են ավելի քան կրկնակի, եռակի անգամ, 270-280 հազար հա-ից իջնելով 90-120 հազար հա-ի:

Դեռևս կոլտնտեսությունների գոյության օրոք ոռոգման ջրի շուրջ 40%-ը կորչում էր: 2003թ.-ին, ինչպես ներկայացվեց, ոռոգման ջրի կորուստը կազմում էր շուրջ 50% կամ 365-400 մլն խմ: Տն-

տեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Մարկոսյանն իր վերոնշյալ աշխատությունում նշում էր, որ գյուղատնտեսության կողմից օգտագործվող ջրի ծավալը կրճատվել է մոտավորապես կիսով չափ, 1988թ.-ի 2.8 մլրդ խմ-ից 2000թ.-ին հասնելով 1.37 մլրդ խմ: 2015թ.-ին պաշտոնապես փաստվում էր, որ ջրաղբյուրներից վերցվող 1.5- 1.7 մլրդ խմ ջրից բույսին հասնում է շուրջ 460 մլնր: Բազմաթիվ են փաստարկ- հիմնավորումները, որ գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող ջրի 60-70%-ը կորչում է: Ոլորտի մասնագետները դա պայմանավորում են հիմնականում ջրաբաշխման կորուստներով և մայր ջրանցքներում և դաշտում, ոռոգման տեխնիկային չտիրապետելուն: Սրանք «ներքին» կորուստներն են: Մինչդեռ ժամանակին Հայաստանը վերցնում, օգտագործում էր 4.2 մլրդ խմ ջուր, հիմա՝ 2.4-ից 3 մլրդ: Փաստորեն ավելի քան 1.2 մլրդ խմ կամավոր հրաժարվել է, քանի որ նախկինում էլնելով էներգատեսուրսների էժանությունից հանրապետությունում հողերի մեխանիկական ոռոգումը պոմպակայանների միջոցով «արժեցել է» տարեկան միջինում 600-800 մլն կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիա:¹ Հանրապետության կառավարությունները գերադասել ու գերադասում են ոռոգման ջուր չօգտագործել քան օգտագործել մեխանիկական եղանակով, էլեկտրաէներգիայի կիրառմամբ: Մեծ հաշվով նման չհաշվարկված վերաբերմունքի արդյունքում է, որ հանրապետության գյուղատնտեսական հողերի 50-60%-ն ու ավելին չի մշակվում: Սրանում շատ մեծ է նաև համակարգում պրոֆեսիոնալ կադրերի, պրոֆեսիոնալ կառավարման բացակայությունը: Այս իրավիճակում, եթե այսօր գյուղատնտեսության ոլորտին վերաբերող մնացած բոլոր առանցքային, ռազմավարական բաղադրիչներն անթերի իրականացվեն, միևնույնն է գյուղատնտեսության ոլորտում մեծ

¹ Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Հայաստանի Հանրապետության ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Երևան 2002թ. , էջ 92

առաջընթաց չի գրանցվելու: Գյուղատնտեսության զարգացումը պայմանավորող երեք հիմնական գործոններից առաջինը՝ գյուղատնտեսությանը անհրաժեշտ քանակությամբ և որակի ոռոգման ջրով ապահովելը գործնականում չի հաջողվում: Վերջին տարիներին շատ անհասկանալիորեն ամենատարբեր մակարդակներում որպես հարցի լուծում է ներկայացվում կաթիլային ոռոգման անցնելը, ինչը բոլորովին հարցի լուծում չէ: Հետևաբար.

1. Պետք է ստեղծել ջրային ռեսուրսների կառավարման արդյունավետ ինստիտուտ, որը միջազգային ու տեղական մասնագիտական կազմակերպությունների հետ համատեղ կմշակի ոլորտի հեռանկարային զարգացման ռազմավարությունը: Ջրային ռեսուրսների պահպանման ու օգտագործման, սրանց կառավարման մարտավարությունն ու ռազմավարությունը առաջիկա մի քանի տասնամյակների համար: Դա պետք է արվի գերնպատակ ունենալով հանրապետության տարածքով հոսող ջրերի հիմնական մասը սանձել ու պահել հանրապետությունում, հարգելով մադրիդյան դեկլարացիայի սկզբունքները, բայց և ելնելով տարածաշրջանային զարգացումների տրամաբանությունից: Հաշվի առնելով այս ոլորտում մեր նկատմամբ կիրառվող արտաքին ճնշումները:

2. Մեր տարածքում հոսող գետերի ջրթողը պետք է իրականացվի այնքան, որ բնապահպանական վտանգներ չստեղծի մյուսների համար: Դա պետք է արվի հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման, ոռոգելի հողերի ավելի քան 300 հազար հա-ի հասցնելու տեսանկյունից, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ առաջիկա տասնամյակներին գլոբալ տաքացման հետևանքով հնարավոր կլինի մշակել նախալեռնային և լեռնային շրջանների մինչ այժմ չմշակվող կամ քիչ մշակվող տարածքների զգալի մասը, իսկ Արարատյան դաշտում նույն մակերեսների մշակության դեպքում ջրի պահանջը շեշտակի կմեծանա: Հետևում է, որ պետք է ելնել այն հանգամանքից, որ գլոբալ տաքացման հետևանքով և հար-

ևանների կողմից իրականացվող քաղաքականության արդյունքում երկրի տարածքով անցնող ջրային ռեսուրսների քանակության էական անկում է գրանցվելու, միաժամանակ տաքացման հետևանքով ռոռգման ջրի պահանջարկի էական մեծացում է լինելու:

3. Ոլորտի կառավարման բարելավման ինստիտուտը պետք է մշակի մասնավոր հատվածի և պետության համագործակցության կառուցվածքները ջրոլորտի կառավարման հարցում: Մշակի տարբերակներ մասնավոր հատվածին, ներդրողներին այս ոլորտում, հատկապես ջրամբարաշինության ու ջրի մատակարարման հարցերում մասնակից դարձնելու առումով: Պետություն-մասնավոր հատվածի գործընկերությունը կբերի ոչ միայն ներդրումների չափերի ավելացում, այլ լուրջ հիմքեր կստեղծի ոլորտի մրցունակությունը բարձրացնելու համար, որն էլ էական դերակատարում կունենա համակարգում արդյունավետության բարձրացման համար:

4. Պետք է հիմնվի ջրային ռեսուրսների կառավարման նախարարություն, որը պատասխանատու կլինի իրականացվող քաղաքականության, քաղցրահամ ջրերի օգտագործման, դրանք Սևանա լճում կուտակելու, Սևանա լճի մակարդակի, լճից ջրի բաց թողնվող ջրի ծավալների և ընդհանրապես լճի վիճակի համար:

5. Անհրաժեշտ է հիմնավիճակում վերանայել կամ վերացնել ՋՕԸ-երի ինստիտուտը, որը փաստացի չի ծառայում նպատակին ու ձախողել է համակարգի կառավարումն ընդհանրապես: Սրանց փոխարեն պետք է առաջարկվի ազգային հոգեբանությանը, մտածելակերպին մոտ, ընդունելի ինտենսիվացման կառավարում այն սկզբունքով, որ յուրաքանչյուր գյուղ (ոչ խոշորացված համայնք) հանդես գա որպես առանձին միավոր ջրսպառող:

6. Անհրաժեշտ է առանձին օրենքով հստակ չափորոշիչներ սահմանել ձկնաբուծության համար: Ընդ որում ոչ միայն բնապահպանական տուրքեր սահմանելով, այլ ջրի վարձավճար կիրառելով:

7. Պետք է գիտականորեն հիմնավորվեն ոռոգման նորմաները (5 տարվա փորձարկում-ստուգում-ճշգրտումների արդյունքում), զուգահեռ իրական ջրաչափություն իրականացվի, մոտավորապես նույն սկզբունքով, ինչպիսին է էներգետիկայի ոլորտում: Աշխարհում այդ փորձը գրեթե իդեալական տարբերակով կա: Հայաստանում ջրաչափության բացակայությունն է բերել համակարգի այս անմխիթար վիճակին:

8. Կարիք կա հիմնավոր վերանայել ոռոգման ջրի գնագոյացումը, ընդ որում չմիջինացնելով ջրի սակագինը: Մեխանիկականի համար պետք է հաշվարկվի մի սակագին, ելնելով ինքնարժեքից, ինքնահոսի համար ևս նույն սկզբունքը պետք է կիրառվի: Առաջացած տարբերությունը պետք է պետությունը անուղղակի փոխանցի սպառողին, որպեսզի վերջինս վճարի օգտագործած ջրի դիմաց:

9. Պետք է օրենքով հստակեցվեն պետության և մասնավոր հատվածի իրավունքների ու պարտականությունների սահմանները և օրենքի առաջ, երկու կողմերն էլ հավասար չափով պատասխանատու լինեն:

Ашот Хачатрян, Основные проблемы ирригационной системы Республики Армения, требующие безотлагательного решения - По оценкам экспертов, к 2050 году средняя температура на территории Армении увеличится на 1,5-2 (по некоторым оценкам до 4) градуса, количество осадков уменьшится на 10-15%, что приведет с одной стороны к дефициту пресной воды, а с другой — к росту спроса на поливную воду. В результате возникает опасность сокращения вод на 12 миллионов кубометров в год. Кроме того, внешние угрозы усиливаются с каждым днем. Поэтому одной из самых острых и актуальных проблем для экономики Армении сегодня и в ближайшие десятилетия является вопрос повышения эффективности управления водным хозяйством страны. Он четко нацелен на то, чтобы и дальше

иметь орошаемое земледелие (более 90 процентов наших урожаев выращивается на орошаемых землях), иначе у нас очень скоро возникнут серьезные проблемы как с продовольственной безопасностью, так и с национальной безопасностью. В результате проведенного исследования было выявлено, что до сих пор в стране нет стратегии, соответствующей сложившейся ситуации, нет даже тактики решения возникающих внутренних проблем. Проблемы в системе решаются в соответствии с европейскими подходами, что привело к тому, что площадь орошаемых сельскохозяйственных земель за последние десятилетия сократилась более чем в два, если не в три раза. На основе этого были даны рекомендации, которые могут оказаться весьма полезными с точки зрения исправления ситуации. В статье предлагается быть максимально активными, а в каком-то смысле и «агрессивными» во внешних водных отношениях, в то время как наши соседи, как имеющие, так и не имеющие доминирующего положения в этих отношениях, делают все, чтобы лишить Армению воды, даже игнорируя существующие международные конвенции. В статье также предлагается с помощью современных технологий, в частности солнечных батарей, забирать всю имеющуюся воду из рек и некоторых водохранилищ с помощью насосных станций, как бы дорого это ни стоило. Это даст возможность орошать десятки тысяч гектаров, которые раньше орошались, но в настоящее время не орошаются из-за высокой стоимости воды. С другой стороны, кратчайший путь к точному и эффективному использованию оросительной воды - проведение гидрометрии на оросительной системе с использованием современных сверхточных водомерных приборов, что кардинально изменит ситуацию как в оросительной системе, так и во всем агропромышленном комплексе. Возможность использования полученных результатов в ряде случаев обусловлена серьезными финансовыми вложениями, но по профессиональным расчетам са-

мокупаемость наступает всего за несколько лет. Поэтому во всех случаях их внедрение и применение оправдано. Для решения части проблем достаточно наличия профессиональных кадров.

Ashot Khachatryan, The main problems of the irrigation system of The Republic of Armenia that require urgent solution -

According to experts, by 2050 the average temperature in the territory of Armenia will increase by 1.5-2 (according to some estimates up to 4) degrees, precipitation will decrease by 10%-15%, which will lead to a shortage of fresh water on the one hand, and an increase in the demand for irrigation water on the other. As a result, there is a danger of waters decreasing by 12 million cubic meters per year. In addition, external threats are increasing day by day. Therefore, one of the most pressing and urgent problems for the Armenian economy today and in the coming decades is the issue of increasing the efficiency of the water sector management in the country. It is clearly aimed at continuing to have irrigated agriculture (more than 90 percent of our crops grow on irrigated land), otherwise we will very soon have serious problems with food security as well as national security. As a result of the conducted study, it was found that until now the country does not have a strategy appropriate to the current situation, it does not even have a tactic to solve the arising internal problems. The problems in the system are addressed according to European approaches, which has led to the fact that the irrigated agricultural land area has been reduced by more than two if not three times in recent decades. Based on this, recommendations have been made that may be fairly useful in terms of remedying the situation. The article suggests to be as active as possible, and in some sense also "aggressive" in external water relations, while our neighbors, both having and not having a dominant position in these relations, are doing everything to deprive Armenia of water, even ignoring the existing international conventions. The article suggests also using modern technologies, partic-

ularly solar panels, to take all available water from rivers and some reservoirs via pumping stations, no matter how expensive it is. It will provide an opportunity to irrigate tens of thousands of hectares that were irrigated before, but are not currently irrigated due to the high cost of water. On the other hand, the shortest way to accurately and efficiently use irrigation water is to carry out hydrometry in the irrigation system using modern ultra-precise water measuring devices, which will bring a drastic change in the situation both in the irrigation system and in the entire agro-industry sector. The possibility of using the results in a number of cases is due to serious financial investments, but according to professional calculations, self-expenditure occurs in just a few years. Therefore, in all cases, their implementation and application is justified. The presence of professional staff is all that is needed to solve some of the problems.

Ուղարկվել է խմբագրություն 19.12.2024թ.

Գրախոսվել է 21.12.2024թ.

Ստորագրվել է տպագրության 26.12.2024 թ.

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

В Российском государственном военно-историческом архиве, в фонде "Военно-ученого архива Главного штаба", отложилась докладная записка главы Бессарабской области по предмету всеподданнейшей просьбы д. с. с Манук бейя, о всемилостивейшем пожаловании ему 35 тыс. десятин земли в окружности местечка Рени, в Бессарабской области, в Измаильском цинуте.

В мае 1816 г. полномочным наместником Бессарабской области был назначен генерал-лейтенант Алексей Николаевич Бахметьев (май 1816 – 1820). Профессиональный военный, получивший тяжелое ранение 26 августа 1812 г. в Бородинском сражении, исполнял также должность Подольского военного губернатора.¹ 27-29 апреля 1818 г. царь Российской империи Александр I в ходе предстоящей встречи с императором Австрии Францем I, в пограничном г. Черновцах, посетил проездом с двухдневным визитом г. Кишинев, столицу новоприсоединённой Бессарабской области, где остановился в "доме наместника".² Посещение Кишинева позволило монарху составить представление о новой территории державы, как административно-территориальной автономии.³ Александра I также интересовали возможности края для ведения торговли с Европой и Малой

¹ Кишиневские истории: Город расположен вдоль мелководной и вонючей реки Бык и окружен болотистой местностью, неприемлемой для проживания людей, - как из Кишинева делали столицу.- <https://www.md.kp.media/daily/28318/4461471/>

² **Синявская Н.** Когда русский царь приехал в Кишинев ровно 200 лет назад местные дамы уже "умели рисоваться в кадрилях и мазурках". - <https://www.md.kp.media/daily/26827/3867115/>

³ **Булатов Ю.** Бессарабский сценарий императора Александра I. – <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2337>

Азией, относительно которого имелся проект известного армянского деятеля Манук-бея Мирзаяна (1769-1817).

Известный армянский деятель служил драгоманом Османской Порты, а затем Российской империи. В октябре 1814 г., в ходе начальных заседаний Венского конгресса, во время приема царем Александром I Манук-бей Мирзаяна, последний заявил о своем желании жить в Российской державе, находиться на российской службе, создать коммерческий город-порт на реке Дунае, заселить армянскими переселенцами из Турции на пустующем юге Бессарабии.¹

Монарх оценил это предложение, так как Россия была заинтересована в развитии международной торговли и освоении Бессарабии. Так в 1804 г. Одессе было предоставлено право транзитной торговли.² 8 марта 1807 г. министр иностранных дел А.Я. Будберг направил запрос главноначальствующему Закавказья Н.В. Гудовичу о предоставлении г. Баку прав вольной торговли "порто-франко" на 20 лет для усиления коммерции с Персией, что не состоялось из-за военных действий. Имелись также льготы для города Новый-Нахичевань, который основали армянские переселенцы из Крыма.³ Уже 22 февраля 1815 г. высочайшим рескриптом Александр I счел возможным удовлетворить проект Манук-бея об основании города в Бессарабии и поселить там иностранных колонистов: "Я предоставляю себе содействовать вам в достижении похвальных ваших намерений".⁴

Манук-бей поселился в Бессарабии, где продолжил деятельность в качестве резидента балканских стран и общего положения дел в Османской империи. 24 апреля 1816 г. Манук-бей направил более подробное представление царю Александру I о желании основать но-

¹ Тунян В.Г. Манук-бей Мирзаян. Ереван, 2024. Издание 2-е, дополненное, с.139, 140

² Одесса: эпоха порто-франко. –<https://ukraina.ru/2024084023456487.html>

³ Тунян В.Г. Манук-бей Мирзаян, указ. соч., с.152,153.

⁴ Там же, с. 142.

вый город в Бессарабии, "найдя Тамарова или Рени в Бессарабии самым подходящим местом, где соединяются воды Прута и Дуная".

Новому городу предлагалось дать название Александрополь. Он должен был стать местом складки для иностранных товаров с реализацией на внутреннем рынке России и сбыте в Польшу, Австрию, а также через Закавказье в Персию. В 1816 г. в Российскую империю было ввезено европейских товаров на 110 млн 921.631 руб., а из азиатских - 18 млн. 879.429 руб., а всего – 129 млн. 801 тыс. 60 руб.¹ Возможность реализации проекта была вынесено на заключение полномочного наместника Бессарабской области А. Н. Бахметьева, который составил свои соображения для императора. Однако реализация проекта не состоялась из-за преждевременной кончины Манук-бея Мирзаяна 20 июня 1817 г.

Царь Александр I в 1818 г. во время аудиенции главы армянской епархии Бессарабии Г. Захаряну выразил соболезнование по случаю смерти Манук-бея, а также заявил о благосклонности к его семье.² Публикуемые "Замечания" Бахметьева углубляют представления о проекте, который мог быть реализован при его жизни. Ведь были и другие аналогичные проекты: в 1817 г. Одесса получила статус порто-франко,³ а в 1821 г. открылся закавказский транзит для иностранных товаров в Персию и активизирована Тифлисская торговля.⁴

Замечания полномочного наместника Бессарабской области генерал-лейтенанта Бахметьева показывают, что Манук-бей представил Императору реальное и продуманное предложение о создании города-порта, которое вело к развитию экономики Бессарабии и российской внешней торговли.

¹ Там же, с.149, 153, 155, 157,171.

² Там же, с.171.

³ Одесса: эпоха порто-франко. - <https://ukraina.ru/20240428/1023456487.htm>

⁴ **Тунян В. Г.** Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол XIX в. Ереван, 2003, с.139.

В свою очередь, Александр I по достоинству оценил как фигуру самого Манук-бея, так и его проект. Император принял во внимание готовность Манук-бея вложить в проект собственные средства в размере 739 000 рублей ассигнациями, что по тем временам было огромной суммой. Проект был одобрен императором, а Манук-бею, вслед за награждением в 1810 году орденом Св. Владимира, в 1814 был присвоен чин Действительного Статского Советника (4-й разряд табеля о рангах, что соответствовало званию генерал-майора с правом на потомственное дворянство).

Валерий Гунян, Эдуард Алхазов

РГВИА, ф. ВУА, д. 628, л.1-18.

<p>Замечания Полномочного Наместника Бессарабской области по предмету всеподданнейшей просьбы ДСС Манук бея, о всемилостивейшем пожаловании ему 35 тыс. десятин земли в окружности местечка Рени, состоящего Бессарабской области в Измаильском цинунте.</p>	
<p>Предложения просителя МБ, на основании коих желает он соделаться владельцем упомянутого пространства земли</p> <p>1-е. Самое приличнейшее место положение, благоприятствующее быстрому приращению торговли, полагает он Манук бей при стечении рек Дуная и Прута на пункте, где ныне состоит Местечко Томарово, или по-новому наименованию Рени. Но не взирая на все выгоды, местоположение ее представляло два неудобства: недостаток в строевом лесе и сложность земель, принадлежащих прежде монастырям в Буковине, проданным в Яссах 9/21</p>	<p>Мнение полномочного Наместника Бессарабской области, по соображении требований Манук бея, с выгодою казны.</p> <p>Противу 1-го пункта.</p> <p>По личному обозрению, я совершенно удостоверился, что местечко Рени действительно есть единственным пунктом к учреждению в оном сборного места для отправления торговли по Дунаю. Порт однако полагается не при стечении рек Прута и Дуная, в рассуждении оказавшегося тут неудобства, но при селении Фрикацел на озере Кагул. О сем Всеподданнейше представляю от меня Его Императорскому Величеству, в особом донесении.</p>

<p>июня 1812 года, от австрийского Церковными ... управления. Сии земли</p> <p>л.2.</p>	<p>Неудобства, выводимые со стороны ДСС Манук Бея л.2.</p>
<p>граничат с местечком Рени, пересекают окружность оною и в нем включены. Для отвращения сих затруднений, он Манук бей купил земли принадлежащих помянутым монастырям у тех, кои они приобрели, через что уничтожил неудобство, в рассуждении окружности нового города Рени, которая совсем уже не будет занята посторонними владениями. Он также купил землю Гиндешты в Оргеевском цинуте, на которой находятся леса весьма близкие к устью Прута, и которая может снабжать нужным строевым лесом.</p> <p>л.2об.</p>	<p>в рассуждении недостатка леса и что ...земли к местечку Рени, не принадлежавшим монастырям в Австрийской Буковине состоящим, пресекаются окружностью оною, могут быть отклонены... сими средствами. Лес вместо отдаленной поставки из селения его Манук Бея Гиндешты, удобно получать для строения в м. Рени, из Тур и Австрийских владений по Дунаю. Есть поселения, лежащие в здешней области при берегах той реки, воспользовались той выгодой и составили заведен... из лесов по оной сплавленный. Сему достаточным служит доказательством постройка нового города Тучкова при Измаильской крепости. Относительно же смежности земель монастырям принадлежавших, приобретенных им Манук Беем, то сие обстоятельство подлежа особому рассматриванию насчет удостоверения, действительно ли земли сии л.2 об.</p>
	<p>следуют к обращению в частное владение, не заключают в себе препятствий, к отмежеванию окружающих для м. Рени. Претензия просит Манук-Бей обменять некоторые пространства земель по Пруту до границы селения Мендрешты, а оттоль сии</p>

<p>2-е. Валахское Правление даровало ему Манук-Бею в свое время привилегию, на освоение находящихся в сей области земель Его, от поставки подвод и от военного поста. А как земля его, состоящая в Оргеевском цинуте, заключающая</p> <p>л.3.</p>	<p>угодья по течению Дуная, состоит в казенном беспорном владении, и, следовательно, при восстановлении м. Рени порт городом, не встречается никакого затруднения, в надел его самым обширным выгоном из собственных казенных земель, отнюдь не касаясь претендуемых просителем.</p> <p>Противу 2-го. Статья сия разрешена Высочайшим Его Императорским Величества повелением, объявленным в отзыве ко мне Статс Секретаря Каподистрия от 30 июня прошедшего 1816 года –</p> <p>л. 3.</p>
<p>в себе деревни Гиндешты, Лоханешты и Стольничени удалена от новозаводимого г. Рени и не может быть включена в окружность оною, ниже пользоваться всеми его привилегиями, то он утруждал всеподданнейшей просьбой ЕИВ-во, даровать ему на помянутую землю те же самые выгоды, какие имели земли его в Валахии, а именно: освобождение от подвоза и поста военных команд; исключая подвоз и постой при переходе чрез тот край войск; на все время пока земля сия будет в его владении, или во владении его потомков и утвердить сию милость особым указом.</p> <p>3-е. Поелику все издержки, для начала заведения города и</p>	<p>Противу 3-го. Пожертвования Просителя Манук Бея для начального обзаведения гор Рени, а также на прочие издержки по предметам до устройства тут относящимся исчислены быть имеют в нижеследующих статьях</p> <p>л. 3 об</p>

<p>именно как для перевоза поселенцев и вспомоществования тем, коих состояние недовольно достаточно, так и для построения публичных зданий, что отнюдь не должно быть насчет казны, а равно</p> <p style="text-align: right;">л. 3 об</p>	
<p>и на другие разные предметы будут на совершенно на собственном его МБ иждивении, то есть дабы отчасти за сие быть вознаграждены, Всеподданейше просим Е.И.Вел-во пожаловать ему в полную собственность 35 тысяч десятин земли, заключает в себе Рени со всеми его окрестностями, со всеми землями обработанными и необработанными, и с водами и лесами, которые на оных находятся, в вечное владение, как ему, так и потомкам его, со всеми правами и привилегиями, какими в Бессарабии пользуются дворяне, владеющие недвижимым имением. Сии 35 тысяч десятин, вместе с прежде бывшими монастырскими землями были бы ограничены Прутом, Дунаем, левым берегом озера Ялпуха и троянскими линиями. – В сии жалованные земли, никаких не включаются</p> <p>л.4.</p>	<p>с означением суммы на каждое; здесь же поставляются только с виду, какие именно поселения, независимо от претензии Его Манук Бея на имения некогда принадлежавшие буковинским монастырям должны войти в состав 35 тысяч дес. земли, просимой им совместно с местечком Рени, в вечное и потомственное владение на праве помещиков. Здесь также представляется сведение, о числе поселян, жительствующих на означенном пространстве, и сколько ныне получает казна от них дохода, собираемого на праве помещиков, по обычаю здешнего края, и который доход на случай отдачи Манук бею упомянутых земель, поступать будет уже не в казну, а в собственную его пользу. Местечко Рени имеет</p> <p>л.4.</p>

<p>поселяне, кои занимают ныне часть оных. Поселяне сии суть люди свободные, обрабатывающие казенные земли и платящие обыкновенную земельную подать; но ни не имеют земель в своей собственности. Третью часть их составляют прежние жители, а две трети выходцы из турецких границ, удалившиеся оттуда по обстоятельствам последней войны и которые найдя земли сии пустопорожними, на них поселились; но как они, так и прежние жители заселяют сии земли не по какой-либо привилегии, или по условию и собственности сих земель, принадлежащих казне. Поселянам сим была дана полная свобода оставаться на своих жилищах, или переселяться на другие казенные земли, или же куда пожелают. В первом случае они повинны будут платить только те подати, какие платят земледельцы во всей Бесс владельцам земель, и кои сами они</p> <p>л.4 об.</p>	<p>440 дворов, 1152 душ мужеского пола, 3 дес 154 кв. сажень удобной земли и составляет казне дохода в год 30 000 левов. Селения Фрикацел, Анадол, Чишмя, Хаджи Абдул, Этоли, Инпуци, Бульбоки и Карагач, входящие в окружность вышеизъясненного пространства имеют: 672 двора, 1724 душ мужеского пола поселян, 33843 десятин и 1105 кв. сажень и приносят годового дохода 72 000 левов, а всего получает казна с м. Рени с окружными его селениями, то есть от пространства 37 тысяч десятин, 1259 сажень. земли, под то поселение занимаемой 102 000 левов годового поземельного сбора. Таким образом, одна десятина земли, в окружности мест Рени, составляет казне дохода в год по 2,75 лева и как</p> <p>л.4об.</p>
<p>донные платили и которые состоят в десятой части их и 12 рабочих днях в течение года, в пользу помещиков</p> <p>л.5.</p>	<p>настоящая окружность превышает пространство требуемое Манук Беем на 2 245 десятин 1259 сажень, то за исключением за сие число десятин годового дохода, с каждой десятины по 2 лева и 29 пар 6119 левов, прочия 35 тыс. десятин составляют годовой казне дохода 95881 лев, или на Российский счет 76 704 руб, 80 коп. ас-</p>

	<p>сигнациями. Доход сей значительно увеличится при настоящем управлении областью и при учиненном распоряжении, чтобы всякая статья, отдаваемая до сем в откуп, обеспечена была от происходившего тут злоупотребления. По сему утвердительно полагать можно, что без прибавления способов к возвышению в м. Рени торговли, самое сие местечко с селениями, на пространстве его лежащих, а паче просимые Манук Беем 35 тыс. десятин земли, доставит казне в нынешнем 1817 году не менее 100 тыс. рублей доходов. л.5.</p>
	<p>Держась правил на продажу имений присвоенных, полагаю от капитала 5 процентов. Следовательно, за 35 тыс. десятин земли в потомственное владение, на коей состоит м. Рени с окружающими его селениями, составляющих, как вышеупомянуто 100 тыс. руб. в год дохода, должно бы взнестъ в казну капитала в 2 млн рублей ассигнациями. Таким платежом приобретения обыкновенно им, лишенные отличных выгод, и в коих промышленность по хозяйству, не может открыть новых источников к важному приумножению доходов. Напротиву этого, м. Рени, владея пунктом, сосредотачивающим все пользы от торговли по Дунаю, принадлежит во всех других к разряду на случай его продажи. Оно по учреждению</p>

	<p>порта получит на всем своем про- странстве самое успешное л.5об.</p>
	<p>народонаселение и в короткое время один питейный его откуп, заменит весь наст-й доход. Минуя столь явственные и значимое преимущество м. Рени с окруж- ностью его, я приемлю к сообра- жению настоящую оценку про- симых ДСС Манук беем 35 тысяч десятин земли и полагаю за оный капитал, как выше объяснено 2 млн руб. В дальнейшем будет от- крыто, какие проситель МБ пред- ставляет казне в замене сего капи- тала выгоды, и будут ли оные со- ответствовать пользе, какую по- лучил бы он с пожалованной той земли в его потомственное владе- ние. А между тем, почитаю дол- гом заметить здесь, что право пе- реселения из окружности м. Рени на другие казенные земли, предо- ставляемое им Манук Беем для нынешних та- л.б.</p>
	<p>мошних жителей, в случае жела- ния их остаться на ... его владе- ния, долженствует возместить самые вредные последствия, вы- нужденные несправедливым тут поступлением с народом, на той земле до сем обитающим. Часть поселян в окружности Рени жи- тельствующих, есть молдаване, издревле водворившиеся на пра- ве, охраняющем независимость их</p>

	<p>от частного владельца. Они и за турецкие владения были поселянами короне принадлежащими, обязанными подать от земли, от оной государственной Казне. Другие и преимущественная часть жителей, составляется из болгарских переселенцев, перешедших сюда из-за Дуная с намерением, найти убежище, освободившее их от власти помещицъей. Народ сей обращается</p> <p>л.6 об.</p>
<p>4-е. Новый город Рени, имеет состоять в ведомстве Бессарабского Губернатора, однако л.7.</p>	<p>стремление свое единственное к тому, чтобы воспользоваться правами вольности и отвергает все выгоды противные природной его склонности. Все сии жители, приобретшие одни с помощью времени, а другие трудолюбием хозяйственных обзаведений и отличаясь достатком противу поселян других мест, без всякого сомнения отзовутся с несогласием остаться на земле владельческой. Тогда жилища, сады и виноградники, трудами сиих людей приспособленные, должны быть оставлены в добычу перемены, случившееся на земле руками их обработанной. Толикая несправедливость, произошедшая к разорению народа, не может иметь других следствий, как неизбежное удаление его в заграничные места.</p> <p>Потиву 4-го С воследованием Высочайшего Е.И.Величества</p>

	соизволения на л.7.
<p>жителям оного дается право, учредить свободно магистрат, со всеми зависящими от него чиновниками. Сей магистрат, на который возлагается взимание податей и общественных налогов, а равно и все части внутреннего управления, будет как в городе, так и в окружности оного судилищем первой инстанции, по всем делам уголовным и гражданским и подлежащим надзору полиции; приговор же сего суда переносить прямо в Бессарабское правление л. 7об.</p>	<p>учреждение м. Рени городом, с предоставлением ему прав и преимуществ России городам Всемилолюбивейшее пожалованным отчается действительная надобность восстановить тут для суда и расправы Магистрат. Купечество и мещане по всем делам подчинены будут сему судилищу. Раскладка земельных повинностей, равно сбор податей казне принадлежащих, зависеть будет от его наблюдения с отчетом по делам судебным, Суд департамента областного Правительства, а по прочим департаменту распорядительному; селения же в окружности Рени входящие, по мнению моему, должны иметь суд и расправу в цинутном суде независимо от Магистрата, а сбор податей и налогов следует производить по-</p> <p>л. 7 об.</p>
<p>5-е. Чиновники, служащие в Магистрате как по части судной, так и по предметам управления, будут, однако, считаться, как бы состояли в службе государственной, а потому, по оказании ответов в ревностном исполне-</p>	<p>средством собственно от них избранных Сельских Старшин. Иначе право поселян подверглось бы изменению, не без отягощения их состояния. Противу 5-го. Сие требование удобно может получить исполнение, как согласное с узаконениями в Империи существующими, на предмет чинов, состоящих на</p>

<p>нии своих должностей, они могут надеяться проходить разные степени гражданской службы в Империи, как и всякой другой публичный чиновник.</p> <p>6-е. Ведомство Магистрата нового Города, будет простираться на всю его окрестность: Состоящую из 35 десятин земли, дар л.8.</p>	<p>службе в Магистратах.</p> <p>Противу 6-го. О порядке на предмет власти Магистрата, равно подчиненности его Областному Начальству, объяснено выше л.8.</p>
<p>милосердия Е.И.Вел-ва, и их земель, принадлежащих прежде монастырям в Буковине: и на все селения, которые ныне в одной округе находятся, или кои будут населены там в последствии времени. Сии дер... будут управляемы Городским Магистратом, на который возлагается также обязанность, взимать с них подати и общественные налоги. Сей Магистрат касательно управления своего, будет находится в ответственности у Губернатора той области, который в случае злоупотребления и беспорядков, будет вправе требовать от него объяснения; за найденные же и доказанные беспорядки, чиновники Магистрата будут сменяемы и предаваемы суду по законам и смещаемы другими чинов по выбору л.8об.</p>	<p>мнения моего в пунктах 4 и 5-м; относительно же избрания членом Магистрата, то об оном полезнее ввести правила, предписанные узаконениями Империи, о избрании граждан к должностям л.8об.</p>
<p>граждан. Магистрат сей составится из Судей, избираемых по одному или по два известных христианского вероисповедания, как пожелают того граждане</p>	<p>Противу 7-го. Кордонная стража,</p>

<p>7-е. Предметы, касающиеся до Границ и Карантина будут находиться в ведении особого Начальства, назначаемого Правительством так, что сии предметы будут совершенно отделены от управления вверенного попечению городского магистрата.</p> <p>8-е. Порт нового гор будет пользоваться такою же привилегию, как и Одесса, то есть чтобы никогда не быть запертым для торговли.</p> <p>л. 9.</p>	<p>Таможенное и Карантинное управление, получит образование на точном основании, существующем при других границах Государства.</p> <p>Противу 8-го. И по мнению моему привилегия сия доставила бы средства, не токмо к расширению торговли, но и оживлению земледелия, которое в здешнем крае не имело до сего ни малейшего поощрения л. 9.</p>
<p>9-е. Новый город изъемятся навсегда от подушного оклада, всякого рекрутского набора, равно как и от всякого подвоза припасов и постоя воинских команд. Сии самые привилегии дарованы городам Нахичевану, Мариуполю, Григориополю и многим другим; но округа города не будет пользоваться всеми сими изъятими, а токмо назначенными ниже сего. Город будет также пользоваться в течение первых десяти лет, общим освобождением от всяких податей, или государственных налогов.</p> <p>л. 9об.</p>	<p>Противу 9-го. Желание привлечь выходцев из-за Дуная и других стран для водворения в Бессарабской Области, (за)ставляет необходимость освободить здешний край на долгое время от рекрутского набора. Вместо подушной подати, существующей в Империи, можно определить другую подать, под названием подъемного, то есть плат со всякого дому. На увольнение от сей подати нет никакой правильной причины, потому что жители, пользуясь этими поземельными выгодами, обретают легчайшие средства, удалить некоторую часть из своей прибыли в пользу казны, лишь бы налог соответствовал мере хозяйственных оборотов.</p> <p>Расположение сей подати на жителей</p>

	л.9 об.
<p>10-е. По истечении сего срока, купцы обложены будут л. 10.</p>	<p>м. Рени, учинено быть имеет по образу на всю Бессарабскую Область установленному. Но что касается освобождения того города от воинского поста, равно от повинностей, присвоенных законом для выгоды войск, то в сем случае, я совершенно не соглашусь с предложением Действительного Статского Советника Манук Бея. Увольнение от сей повинности одного места, отягощает другие, и то. жизнь последних, бывших обитателями одной земли, и пользуясь одинаковыми выгодами, должны претерпевать сугубое отягощение, причиняемое им из угождения месту привилегированному Противу 10-го. По расчислению Народа на классы, сходственно званию л. 10.</p>
<p>податью по одному проценту со ста с их капиталов; Ремесленники же и простые мещане по 2 рубля с дома</p> <p>11-е. Купцы, имеющие жительство в новом городе, пользуются</p>	<p>обывателей, определить (..) во всей области пода (..) особо купечество, а на Ремесленников и о (..) на простых мещан Согласно сему общему расположению, обязаны будут и Ренские жители участвовать в платеже казенных податей; полагаю к сбору от Купечества по числу капитала, а по мере прибыли от оборота по торг операциям; от других состояний взиматься будет таковые же под (..) от дому, с различием однако в платеже,</p>

<p>совершенною свободою распространить л.10об.</p>	<p>приноровленном к способам промышленности. Противу 11-го. Сие предложение согласно с преимуществами купечества в империи ему дарованного л. 10 об.</p>
<p>торговлю свою, как внутрь Империи, так и вне оной. Равномерно им будет позволено, строить купеческие Суда, для плаванья по Дунаю и Черному морю. 12-е. С товаров, привозимых в порт нового Города, или вывозимых из онаго, будет взиматься пошлина по существующему в Империи тарифу и сверх того прибавочной подати по 15 копек с рубля таможенной пошлины в пользу Города. Сей доход, который Город властен будет взимать со дня открытия Его порта, составит нужный капитал для общественных надобностей, как-то: на жалование должностным, на содержание публичных зданий и на все расходы по управлению и полиции. л.11.</p>	<p>и потому Ренские купцы, могут быть к оным допущены на Общем основании. Противу 12-го. По тарифу, изданному в 1816 г., там пошлина с привозимых товаров взимается в пользу казны по 25 %. К сим, если ли прибавить еще в доход г Рени по 15 коп. с рубля, составитя всего плата от товаров туда привозимых по 40 процентов. Весьма сомнительно, чтобы купечество на таком основании решилось производить заграничный торг свой, посредством Ренского города. Прибавление 15 % на товары им привозимые, отнимет у него весь барыш от заграничной торговли, и поэтому весьма вероятно, что купцы имея с сей стороны более выгоды, обращаться к Порту Одесскому, не будут л.11.</p>
	<p>посещать с товарами своими Ренский порт. Довольно одной сей статьи, чтобы разрушить весь план торговли посредством города Рени и текущее состояние его, тогда только утверждается в своей прочности, когда взаимный оборот коммерческих дел не имеет</p>

	<p>излишнего стеснения. Коммерция есть простой обмен одних товаров на другие. Иностранные произведения привозятся к Порту на тот конец, чтобы за оные достать продукты другой земли, обратить первые в продажу. Но если заграничные товары, по причинам какого-либо помешательства, каковым также почитается предположение, определить с них в Ренском порте в пользу города по 15 %, не могут быть проданы с возможною для купечества выгодою, в раз л.11об.</p>
<p>13-е. Поселенцы будут иметь позволение переходить чрез гра- л. 12.</p>	<p>Противу 13-го. Сие правило соблюдается и ныне, в отношении ко всем л.12.</p>
<p>ницу со всеми их вещами и имуществом, для поселения в городе, или в округе оною.</p> <p>14-е. Жители всех христианских вероисповеданий будут свободны в отправлении их богослужения, все будут пользоваться равными правами и без различия нести равные тягости. Все они будут иметь равное право на получении места в Градоправлении и других Городских мест.</p> <p>15-е. Селения, составляющие окружности города, будут навсегда освобождены от всякого подвоза и постоя воинских команд, исключая постои и подвозы, могущие случиться при проходе чрез тот край войск.</p>	<p>Противу 14-го. По узаконениям, существующим вообще в Империи, все вероисповедания имеют полную свободу в публичном отправлении богослужения; по правилам же, Высочайше дарованным гражданству, соблюдается уравнение повинностей и предоставляется ему равное право, на получение мест и должностей. л.12.</p> <p>Противу 15-го. Селения, входящие в окружность м. Рени и теперь уже имеют до 700 дворов. Почему освободить оных от постоя и других воинских повинностей, должно бы всю таковую тя-</p>

<p>Сверх того, они имеют пользоваться в течение первых трех лет</p> <p>л.12 об.</p>	<p>жесть возложить на прочих жителей; с оскорблением</p> <p>л. 12 об.</p>
<p>совершенным освобождением от податей и налогов; по истечении сего срока, они подвержены будут тем же налогом, как и другие селения в Бессарабии.</p> <p>л. 13.</p>	<p>справедливости. Но если город Рени с окружностью пожелает воспользоваться сим преимуществом, то по мнению моему, следовало бы выстроить его иждивением в приличном месте казармы, для помещения войск, взамен расположения по квартирам, а на прочия воинские надобности от Земства положенные, определить собственно от себя денежный сбор. Относительно же освобождения селений сих на три года от податей и налогов, я не предвижу никакой правильной причины, к сему исключительному со стороны Правительства для них снисхождению. Одни болгар переселенцы, в рассуждении нового их здесь водворения, имеют</p> <p>л. 13.</p>
<p>16-е. Наиболее необходимо для торговли города, есть построение Карантина и таможни. А дабы издержками на то не обременить казну, то ДСС Манук Бей, обещается представить в распоряжение Прав 20 тысяч голландских червонцев, которые неукоснительно имеют быть употреблены на сооружение необходимых строений, простран-</p>	<p>некоторое право на сие облегчение, если таковое даровано будет для всех вообще выходцев сей нации, поселившихся и в других местах Бессарабии.</p> <p>Противу 16-го. Сие пожертвование принимается в число капитала выведенного по оценке м. Рени с окруженными селениями, по соразмерности настоящих доходов. 20 тысяч червонцев полагая каждый в 12 руб. составляющих 240 000 ассигнациями</p>

<p>ство коих соответствовало бы важности Порта. 17-е. Дабы не обременить ни коим образом Правительства, он также обязы- л. 13 об.</p>	<p>Противу 17-го. Эта другая статья пожертвования ДСС л.13об.</p>
<p>вается, выдавать в течение пяти лет жалование чиновникам всякого ранга, Карантинным и Таможенным, кои однако же на места те будут назначены Правительством. По прошествии пяти лет, жалованье сие будет выдаваемо чрез казну сего города. л. 14.</p>	<p>Манук Бея, взамен стоимости м. Рени с его окружностью. Годовое содержание Карантина со всем его управлением, обходится казне в 21 000 руб. На жалование чиновников таможни, равно на расходы, полагается по штату 12 800 руб., итого на оба сии места потребовалось бы в год 33 800 руб. ассигнациями. То, Манук Бей, обещаясь удовлетворять издержкам чрез пять лет, должен будет в течение оных употребить капитала 169 000 руб. Капитал сей, миную потерю % подлежащих к уплате за неполучение оногo впредь, казна приемлет в составе суммы, вообще за приобретение Ренского имения, предлагаемой в виде пожертвований. л. 14.</p>
<p>18-е. В течение всех пяти лет, в кои обязывается ДСС Манук Бей, чинить сии и подобные оным расходы, 15 копеек прибавочных к таможенным пошлинам, назначенных на сие употребление, будут однако взиматься городом и обращаемы к составлению его капитала.</p>	<p>Противу 18-го. По причинам изложенным в п.12 платеж по 15 коп с рубля в пользу гор, от привозных и отвозимых товаров и продуктов, никогда состояться не может. 15% составляет более чем 1/7 часть привозного к продаже. Кто захочет нести толикую тягость, увязанную к Ренскому порту и не пожелает хоть с затруднением, искать другого пути, чтобы сбыть свои продукты, без</p>

<p>19-е. Он построит на свой счет одну церковь Греческую, и одну Армянскую, и в последствии времени также церкви для всякого Христианского вероисповедания, коль скоро более 50 семейств такового исповедания поселится в городе. 14 об.</p>	<p>потери 1/7 своей собственности. Противу 19-го. Подобное пожертвование хоть и не принадлежит к расчету, входящему в капитал за Ренское имение, тем более что постройка церковей произведена может без участия казны, собственным л.14об.</p>
<p>20-е. Будут заведены два первоначальных училища, которые ДСС Манук бей, не только выстроит на свой счет, но также берет на себя разного рода издержки, на обзаведение и содержание их в течение первых пяти лет. Одно из них заведено будет при церкви Греческого исповедания, в котором обучать будут детей читать и писать, первоначальным основанием арифметики и языкам Российскому л. 15.</p>	<p>иждивением жителей; но при всем том, чтобы не оставить и сей статьи издержек, добровольно принимаемым на себя ДСС Манук Беем, полагается на постройку двух церковей 50 000 руб. Противу 20-го. Заведение 2-х училищ, хоть также могло бы быть исполнено без издержек на счет казны, полагается к расчету в 10 000 руб. ассигнациями, а содержание оных чрез пять лет, придерживаясь назначенных на всегдашний для оных и для церковей Фундуш, по 400 червонцев в год, составляет 2000 червонных. Почему и следует к зачету в капитал за Ренское имение, полагая червонцев по 12 руб. – 34 000 руб. ассигнациями; дальнейшее же содержание сих училищ и церковей. л.15.</p>
<p>и греческому, а другое при армянской церкви, в котором будут они обучаемы первоначальным основам знаний тех же наук и языков: Российскому и Армянскому. По прошествии пяти лет, присвоит он церквам Грече-</p>	

<p>ского и Армянского исповеданий, каждого ежегодного и всегдашнего дохода по 200 червонцев в пользу сих церквей и сих училищ.</p> <p>21-е. ДСС Манук Бей, обязывается построить на собственном иждивении, посреди площади города Ратушу, могущую поместить в сей полицию, судебные места и другие по части управления.</p> <p>22-е. В течение 5-ти лет, он приемлет на свой счет, как производить жалованье л. 15об.</p>	<p>Противу 21-го. Следуя хозяйственному распоряжению, постройка присутственных мест, могла бы быть произведена из городских доходов, без отягощения казны подобными издержками. Она принимается, однако, в число капитала в 50 000 руб. ассигнациями.</p> <p>Противу 22-го. Содержание Магистрата и полиции, обыкновенно обращается на городские доходы, л.15об.</p>
<p>чиновникам городского магистрата, так и всем другим издержкам канцелярские и полицейские; по истечении же пяти лет, издержки сии будут на счет городской казны.</p> <p>23-е. Колонистам для построения домов их, дана будет от него Манук бея земля в дар, без всякого для них за то возмездия.</p> <p>24-е. Сверх того, он обязывается построить по плану на своем иждивении дома, окружающие большую площадь и дать улицы, веду- л. 16.</p>	<p>но здесь приемлется оно на счет капитала за имение, полагая по 6 000 руб. в год. Издержек сих составится в продолжении пяти лет, на 30 000 руб. ассигнациями.</p> <p>Противу 23-го. Колонисты обыкновенно селятся без платежа за землю. За то они обязываются ежегодно податью, вносимую в доход казенный, или помещичий; каковое право обеспечил для себя и ДСС Манук Бей, в п.3, следовательно в сем предложении нет никакого пожертвования.</p> <p>Противу 24-го. Постройка домов для переселяющихся в гор Рени на жительство, доколе иметь они будут собственные, не приемлется на счет капитала л.16.</p>
<p>щих к Порту и Карантину, как для снабжения жилищем для вновь переселившихся, доколе построить они свои дома, так и</p>	<p>за имение следующего. Дома сии, как явствует из самого предложения, должны оставаться собственностью Манук Бея, от</p>

<p>для побуждения других к постройке домов их, по таковому плану. Дома сии будут каменные в два этажа.</p> <p>25-е. Нужные церкви в деревнях ныне существующих, равно и в тех, в коих поселятся в последствии времени, будут также сооружены из камня на счет ДСС Манук бея. л. 16об.</p>	<p>которой и в продолжении жительства переселенцев, доколе построят собственные их дома, вероятно будет получать он платеж за наем оных.</p> <p>Противу 25-го. Церкви будут построены иждивением самих жителей без всяких со стороны казенных издержек. Впрочем, если бы постройку оных принять на кошт владельца Ренского имения, то оных полагается по настоящего времени 6 и определяется на каждую 10 000 руб, вся сумма на сию надобность составляет к зачету в капитал 60 000 ассигнациями. л. 16об.</p>
<p>26-е. В случае, если купцы и ремесленники турецкие, получают позволение селиться в сем городе, по учинении в присяге в верности, и если им позволено будет построить Мечеть, он Манук бей обязывается также построить оную, на его иждивении.</p> <p>27-е. ДСС Манук бей надеется, что знатное число полезных Ремесленников из турецкой нации, захотят переселиться в сей город, если они удостоятся, что найдут там Ахмета Эфенди, и его Манук бея, и могут в оном л. 17.</p>	<p>Противу 26-го. Правит предоставляет полную свободу всякой нации, избрать себе отечество в России, дозволяет всех преимуществ и нации турецкой. И в следствии того, полезным признается, построить в городе Рени Мечеть. Для сооружения оной полагается на счет капитала 10 000 руб. ассигнациями.</p> <p>Противу 27-го. Чтоб привлечь турецких ремесленников, полагаю я весьма полезным, иметь жительство обоим сим чиновникам в гор Рени. На сей конец могут быть дозволены им некоторые пред прочими жителями выгоды, как-то: освобождение домов их от военного постоя, увольнение л.17.</p>

<p>городе пользоваться спокойным отправлением их богослужений. Между ими находится много мастеров, умеющих выделывать коордуанские коони и сафьян. Сии ремесленники образовали бы в той промышленности, неизвестной еще досель в полуденных росс областях и коия первые материалы, то есть кожи, всегда доставляемы были Россиею турецкой промышленности. И наконец, 28-е. ДСС Манук-бей обязывается еще снабдить деньгами, на путевые издержки и на перевоз поселенцев, кои приходить будут с правого берега реки Дуная, или из какого-либо другого места.</p> <p>л. 17 об.</p>	<p>от других городских повинностей и тому подобныя. Впрочем, поощрение к распространению ручоделия, имеет собственные средства, заключающихся в предоставлении фабрикам особых привилегий.</p> <p>Противу 28-го. Важнейшую часть переселенцев в Бессарабскую Область заключает в себе болгар изза Дуная. Народ следует сюда с большим достатком, и до сего не случалось примера, чтобы требовалось для него какое-либо вспомоществование, со стороны</p> <p>л.17об.</p>
<p>Далее следуют со стороны Его Манук-бея удостоверения, доказывающие важнейшую пользу от учреждения в Рени Порта и направления туда торговли. Но пожертвований сверх вышеизложенных никаких более не полагается</p>	<p>Правительства. Посему кажется не будет надобности в пожертвовании, на путевые издержки и на перевоз оттуда переселенцев. На сие удостоверение я совершенно соглашаюсь, и подобное заключение имел я щастие изложить во всеподданейшем донесении Его Императорскому Величеству, с № 366.</p>
<p>Итак, пожертвований ДСС Манук бея, предлагаемые за право вечно-го и потом владения 35 тыс. десятин земли, на коей поселено м. Рени с окруженными его деревнями, и которые принося ныне годового казне дохода 100 000 руб., не может быть оценена, как по меньшей мере в два миллиона рублей, составляют, при самом выгодном на сторону его исчислении 739 000 рублей ассигнациями.</p> <p>л. 18.</p>	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ И СВ.ЭЧМИАДЗИН

В 1923 Г.- НАЧ. 1924 Г. ----- 3

ЭДУАРД АЛХАЗОВ

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЕ ДРЕВО СЕМЬИ БАЛИОЗ

(XIX - НАЧАЛО XX ВВ.) ----- 24

ՌԱԶՄԻԿ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ

ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻՎԵՐԱ ՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ

ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ ----- 46

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

LAYLA ISMAILOVA, ARMEN SAHAKYAN

THE PROBLEM OF SUPPORTING

FAMILY VALUES IN RUSSIA ----- 58

ЭЛЬМИРА БАГАНДОВА

СОЦИАЛЬНАЯ, ЭТНИЧЕСКАЯ И КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ

ТОЛЕРАНТНОСТЬ В МЕЖНАЦИОНАЛЬНОМ МИРЕ

НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ----- 75

ԱՇՈՏ ԽԱԶՍՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՌՈԳՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ

ՀՐԱՏԱՊ ԼՈՒԾՈՒՄ ՊԱՀԱՆՁՈՂ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ----- 85

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ ----- 123

**Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ**

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել generalsepuh@gmail.com էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (www.generalnews.am), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 2(27)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018:

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդարձակ, բնակարան 39:

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 15.01.2025

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Մեկնարկ» ՍՊԸ տպագրատանը
Հասցեն՝ ք. Երևան, Արովյան 41
Էլ. փոստ՝ dd1dd@mail.ru
Հեռ. (+374 91) 40 27 97

